

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України

ВИБОРИ ДО ВЕРХОВОНОЇ РАДИ УКРАЇНИ 1990 І 1994
РОКІВ: ФОРМУВАННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

Дипломна робота
Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконала:
студентка 6 курсу, групи 601
Спеціальності 032 Історія та археологія
Карпюк Ірина Василівна
Керівник: д.і.н., доц. Добржанський С.О.

Рецензент: _____

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 3

від «24» листопада 2021 р.

Зав. кафедри _____ проф. Ботушанський В.М.

Чернівці – 2021

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень	3
Вступ	4
Розділ I. Політичні і правові засади виборчого процесу в Україні	
1.1. Закони та нормативно-правові акти виборчого процесу напередодні виборів до ВР УРСР 1990 року	12
1.2. Правове врегулювання виборів 1994 року	18
Розділ II. Партії, кандидати та їхні програми	
2.1. Політичні передумови виникнення перших політичних організацій, які взяли участь у виборчій кампанії 1990 р. та їх виборчі програми	29
2.2. Виборчі програми політичних партій 1994 року	43
Розділ III. Особливості виборчих кампаній: виборчі технології, перехід та результати парламентських виборів та висвітлення їх у ЗМІ	
3.1. Перебіг виборчої кампанії 1990 року	59
3.2. Особливості проведення виборчої кампанії 1994 року	69
Висновок	82
Список використаних джерел та літератури	86
Додатки	98

Перелік умовних позначень

НРУ – Національний Рух України

КПУ – Комуністична партія України

ТУМ – Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка

УРП – Українська Республіканська партія

УСДП – Українська селянська демократична партія

ДемПУ – Демократична партія України

ПДВУ – Партія демократичного відродження України

НПУ – Народна партія України

ЛПУ – Ліберальна партія України

СПУ – Спілка письменників України

СПУ – Соціалістична партія України

КУН – Конгрес українських націоналістів

СДПУ – Соціал-демократична партія України

ВСТУП

Актуальність теми. Кінець ХХ століття на теренах колишнього СРСР характеризується відродженням політичного дискурсу в умовах народження опозиційних організацій до комуністичної партії з подальшою юридичною інституалізацією їх як політичних партій. Однією складовою цієї інституалізації є вибори та виборча система як інструмент впливу на розвиток політичних подій, що безпосередньо впливають на взаємовідносини між законодавчою та виконавчою владами, а також формують інститут громадянства. А партії – основа, що поєднує суспільство і державу, з метою забезпечення його ідеологічного представництва у владі.

Українська виборча система впродовж незалежності характеризується постійною зміною законодавства про вибори до Верховної Ради України. Тому розробка та встановлення чітких механізмів і процедур забезпечення виборчого права, напрацювання законодавчої бази, яка б унеможливила процеси фальсифікацій та спотворення волевиявлення громадян, є вищим виявом демократичного суспільства та створює фундаментальні засади для розвитку успішної держави.

Хоч вибори 1990 року проводились в умовах існування СРСР, проте виборчий закон 1989 р. та результати виборчої кампанії стали платформою для подальшої демократизації України. У період з 1990-1994 рр. Україна випробувала на власному досвіді мажоритарну систему абсолютної більшості, яка теоретично була досконалою, але на практиці не гарантувала обрання найкращих представників суспільства, через що мали місце фальсифікації та політичної корупції, що не дало можливості для повного представництва громадян у вищому законодавчому органі України.

Мета дослідження: порівняльна характеристика виборчого процесу 1990 і 1994 років.

Завдання:

- Дослідити еволюцію виборчого законодавства протягом досліджуваного періоду;
- Висвітлити процес зародження багатопартійності;
- Показати перипетії виборчих перегонів;
- Висвітлити результати виборів.

Об'єктом дослідження політична ситуація в Україні 1989-1994 рр.

Предмет дослідження вплив виборчої системи на формування Верховної Ради у 1990 і 1994 роках.

Нижня хронологічна рамка дослідження є 1989 р., коли було утворено перші громадсько-політичні організації та був прийнятий Закон Про вибори народних депутатів, який вперше дозволив балотуватись на альтернативній основі. **Верхньою хронологічною межею** виступає виборча кампанія 1994 р.

Аналіз методів дослідження. При написанні роботи ми використали загальнонаукові методи дослідження, такі як: системний аналіз, аналіз і синтез, абстрагування та конкретизація, та спеціальні. В основу роботи покладено використання трьох спеціальних методів історичного дослідження – історико-порівняльний, історико-генетичний та історико-системний методи.

Структурно при розгляді законодавчого забезпечення та політично-правових засад виборчого процесу, а також висвітлення перебігу виборчої кампанії й самих виборів аналізувались за допомогою історико-порівняльного методу поряд із застосуванням ретроспективного методу щодо аналізу змін виборчого законодавства.

Історико-генетичний (історичний) метод використовувався у другому розділі, що описує життєдіяльність партійних та громадських організацій, що брали участь у виборчих кампаніях 1990 та 1994 років.

При аналізі ходу виборчої кампанії, використали історико-системний з метою простеження основних конфігурацій політичних виборчих систем та виявлення основного чинника поляризації суспільства при реалізації їх

виборчого права, та узагальнення проблем і результат ходу кампаній, які стали амбівалентними для подальшого розвитку демократизації українського політикуму.

Історіографія. Питання про формування українського парламенту та еволюції партійної системи у 90-х рр. є дискусійним та неоднозначним у сучасній науці, тому що період характеризується стрімкістю суспільно-політичних змін. І не зважаючи на протяжність нашої історії від переходу до багатопартійної системи до сьогоднішнього часу, ця тема досі є недостатньо досліджена з історичної точки зору, оскільки події, що відбувались у недавньому минулому ще добре зберігаються у пам'яті багатьох дослідників-сучасників, в роботах яких наявне нашарування суб'єктивізму в контексті переоцінки «своєї» партії чи надмірної критики «чужої», до того ж тема тісно переплітається з політологією та правом.

Саме тому, аналізуючи праці з даної тематики, треба бути максимально критичним і намагатись відокремити політичний суб'єктивізм. Ще однією складністю у дослідженні стала відсутність нових комплексних ґрунтовних монографій з даної теми, які б повністю висвітлили події парламентських виборчих кампаній у 90-х рр., що демонструє однобічність – з одного боку особливу увагу приділялась початку 1990-х років, коли саме новостворені партії та громадські організації були рушієм боротьби за незалежність України та розбудови її державності, а з іншого – в першу чергу в них розглядаються проблеми виникнення НРУ та його місце у державотворчих процесах цього періоду. Сучасні ж дослідження мають здебільшого описовий характер.

Загалом дослідження даної теми можна поділити на дві категорії – дослідження, що стосуються періоду кінця 1980-х-початку 1990-х рр., і відображують трансформації на політичній арені УРСР та виборчий процес 1990 року; дослідження, що висвітлюють виборчу кампанію 1994 року.

Серед авторів, які займались висвітленням окремих питань формування парламентаризму, варто виділити провідних українських вчених –

Г. Касьянова, В. Лебедюка, О. Бойка, В. Бебика, В. Пекарчука. А серед авторів, праці яких висвітлювали формування та еволюцію партійних об'єднань, варто виокремити О. Гарань, А. Білоуса, В. Литвина, С. Рябова, В. Кремень, М. Кармазіну, І. Підкова.

В. Литвин досліджував становлення багатопартійності в Україні, та проаналізував програмні документи та соціальну базу новостворених об'єднань, зокрема молодіжних. На його думку, виникнення політизованих громадських формувань зумовлено необхідністю висловлення та захисту інтересів різних верств населення, протистояння офіційній владі та для задоволення вузькогрупових та особистих прагнень деяких політичних лідерів.

О. Гарань зробив першу спробу класифікації утворення політичних партій за їх програмними документами. Він також аналізує проблему багатопартійності в Україні та її перспективи розвитку. Зокрема автор приділив увагу становленню НРУ та його політичного протистояння з комуністичною партією України у працях «Від створення руху до багатопартійності» та «Убити дракона. З історії руху та нових партій в Україні». Стаття О. Гараня «Багатопартійність в Україні: формування, проблеми, перспективи» була першою спробою зафіксувати процес становлення нових політичних сил.

Першою і вдалою спробою вивчення суспільно-політичних перетворень на українському ґрунті є праці О. Бойка «Вибори до Верховної Ради СРСР: випробування сил політичної опозиції», «Суспільно-політичні трансформації в Україні», «Особливості трансформації партійної системи України за роки незалежності». Ці дослідження охоплюють цілий спектр питань історії перебудови, яку автор називає «процесом суспільно-політичної трансформації». Мета його робіт – з'ясувати основні тенденції політичного розвитку доби перебудови, відтворити цілісну, комплексну, системну та науково обґрунтовану картину перебудовних змін та зрушень в Україні.

Здобутком української науки є дослідження вченого С. Кульчицького. Його наукові спостереження торкаються тих питань, які розкривають зміст процесів, пов'язаних з відновленням української державності. Дослідник у роботах «Державотворчий процес в Україні: підсумки першого п'ятиріччя» «Закономірності державотворчого процесу в незалежній Україні» приділяє увагу вивченню питання про зміну суспільного устрою в Україні, переходу від тоталітаризму до демократії. П. Сацький у своїй дисертаційній роботі «Становлення політичної системи в Україні на кін. 1980-х – в пер. пол. 1990-х рр.» проаналізував роль громадсько-політичних рухів в процесі розкладу політичної системи та розкрив проблему структуризації партійної системи України.

Щодо питання еволюції виборчих систем, то переважливими є роботи вчених-політологів – Л. Кочубей, І. Кресіну, І. Бекешкіної та ін. О. Мостіпан у своїй праці «Ефективність мажоритарної виборчої системи на виборах до Верховної Ради України» проаналізував недоліки та ефективність мажоритарної системи під час проведення виборчої кампанії 1994 р., та дійшов висновку, що система більше підходить для політично стабільних суспільств, однак і для українського парламенту дала позитивні плоди щодо формування Верховної Ради за галузевим і територіальним принципами, а не лише на програмній основі. Правову основу проведення виборів дослідили Богашева Н. у роботі «Дослідження деяких аспектів еволюції виборчого законодавства України (1989-2006)», Гончарук В. в праці «Особливості трансформації виборчої системи сучасної України» в яких проаналізували передумови запровадження змішаної мажоритарно-пропорційної системи для проведення парламентських виборів, а також звертають увагу на перевагах цієї системи відносно мажоритарної, яка застосовувалась на виборах до ВРУ у 1994 р.

Отже, історики, політологи, юристи приділяли чимало уваги питанню формуванню парламентаризму та проведенню виборів до ВР України на

демократичних засадах багатопартійності, проте їхні роботи окреслювали лише окремі напрямки дослідження.

Джерельна база. Питання виборів до Верховної Ради у 1990-х рр. охоплює широку джерельну базу і тому їх можна згрупувати за таким принципом: 1) закони та нормативно-правові акти; 2) публікації у засобах масової інформації; 3) програмні документи політичних партій, промови; 4) мемуарна та епістолярна література.

До першої групи джерел відносимо закони про вибори, які з кожними виборами змінювались, тому їх потрібно розглядати окремо. Правовими засадами проведення виборів 1990 року були Закони СРСР «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) СРСР у питаннях виборчої системи», «Про вибори народних депутатів СРСР» та «Про вибори народних депутатів Української РСР», які фактично сформували виборчу систему в Україні, що проіснувала до середини 90-х рр. ХХ ст. З проголошенням незалежності України розпочато формування власної нормативної бази законодавчих актів, тому правове регулювання проведення виборів народних депутатів визначалось наступними актами – Закон України «Про дострокові вибори Верховної Ради і Президента України», Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 1993 року. Нормативно-правові акти, в тому числі постанови Верховної Ради та ЦВК, висвітлювали ті зміни, які стосувались перебігу ходу виборчої кампанії та порушень. До першої групи належать постанови «Про визнання повноважень народних депутатів України» від 1994 року.

Історія України доволі широко репрезентована у мас-медійному просторі, тому важливим пластом джерел є публікації у засобах масової інформації, оскільки вони широко висвітлювали перебіг виборчих кампаній та надавали всебічну інформацію про діяльність партій та методи виборчої боротьби. ЗМІ поділяються на провладні, опозиційні та наближені до об'єктивності. Специфікою ЗМІ є те, що вони мають яскраво виражений регіональний характер – одні друкувались в межах України, інші ж

друкувались діаспорою в США, Канаді, Австралії та інших державах. До вітчизняних провладних відносяться газети: «Радянська Україна» та «Правда Украины», у яких журналісти закликали громадян голосувати за кандидатів, висунутих КПУ або самовисуванців, і часто дискредитували висунутих кандидатів від НРУ.

До другої групи відносимо журнал «Сучасність», газети «Літературна Україна», «Вільне слово», «Вісник виборця», «Народна воля», «Свобода», «Експрес=новини», «Молода Україна», котрі намагались підійти об'єктивно до висвітлення подій, але також необхідно звертати увагу на нашарування суб'єктивізму з точки зору опозиції. До того ж в діаспорних ЗМІ часто публікувались лише повідомлення та інтерв'ю кандидатів від НРУ та інших демократичних сил. На теренах України політичні об'єднання мали свої регіональні друковані засоби масової інформації. До третьої групи належать «Голос України» та «Урядовий кур'єр», які виникли в період проголошення незалежності України, і мають офіційний характер.

До третьої категорії відносяться програмні документи партій та кандидатів у депутати до ВР України, які брали участь у виборчій кампанії. В основному вони опубліковувались у засобах масової інформації. Важливим джерелом агітації були виступи, часто невіголошені промови, інтерв'ю та заяви кандидатів.

Остання категорія – мемуарна та епістолярна література, до яких відносимо спогади учасників виборчих перегонів: Л. Кравчук «Маємо те що маємо. Спогади та роздуми», О. Мороз «Тема для роздумів», Чорновіл «Твори в десяти томах» (щоправда, над виданням спогадів працювала дружина – А. Пашко), Л. Лук'яненко «Не дам загинуть Україні!», Л. Кучма «Вірю в український народ: Вибрані статті, виступи: 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999» та ін. У своїх роботах автори, як зодчі незалежної української держави, зосереджували увагу на перебігу виборчих кампаній у досліджуваний період та розбудові українського парламенту та своєї ролі у

ньому. Даний вид джерел є важливим, адже він подає події безпосередньо як учасників тих подій.

Структура роботи зумовлена метою, завданнями, об'єктом і предметом дослідження та обраною методологією. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури (219 позицій)

РОЗДІЛ І. ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

1.1. Закони та нормативно-правові акти виборчого процесу напередодні виборів до ВР УРСР 1990 р.

Верховна Рада України, як вищий законодавчий орган, є спадкоємницею радянської Верховної Ради УРСР. Від фактичного складу ВР України, який обирають громадяни, залежить векторний розвиток української держави.

Інституту виборів у радянський час *de facto* не приділяли належної уваги, оскільки вибори, навіть за наявності нормативної бази, що носила суто декларативний характер, не проводились як вільні, на основі загального, рівного і прямого виборчого права, а виборча система являла собою однопартійну політичну структуру. Як влучно зауважив український поет, член Українського національного фронту та секретар Української Гельсінської групи Зеновій Красівський: «І хіба хтось з нас сумнівався в тому, що так звана Українська Радянська Соціалістична Республіка – це міжнародний блеф, що Верховна Рада тієї республіки – тільки інструмент поневолення...» [173. С. 9].

І дійсно, в Радянському Союзі роль Верховних Рад, зокрема і в Українській РСР була обмеженою, оскільки функції визначались не законодавством, а партійно-державною практикою, а вибори її складу лише затверджувались громадянами лояльною одноголосністю, без видимих ознак змагань за владу, оскільки депутатів призначали у апараті партії відповідно до вибірки, яка буцімто відбивала склад населення за професійною, класовою, національною ознаками та іншими складовими.

З приходом М. Горбачова до влади в суспільно-політичному житті СРСР намітились зміни, за допомогою яких новий генеральний секретар ЦК КПРС намагався уникнути катастрофи, яка наближалась до фундаменту

існування радянської імперії. Пропонувались зовсім невластиві для тоталітарної держави права і свободи, що дивувало звичайних громадян, а нові словесні конструкції, такі як от «гласність», «нове мислення» та «перебудова», хоч і були незрозумілі для людей, проте всі прошарки українського суспільства прагнули змін.

Політика гласності мала б трансформувати чинну тоталітарну систему у правову державу, сформувати громадянське суспільство на засадах демократії, народовладдя та багатопартійності, при тому зберігши командно-адміністративну систему з її репресивним апаратом. В результаті нових віянь свободи думки люди перестали мовчати, та обговорення політичної та економічної ситуацій вийшло за межі «кухні», проте обіцяну демократизацію не поспішали реалізовувати на практиці, що призводило до відчутної радикалізації народних мас.

В результаті вибуху національних конфліктів вперше було винесене питання про зміни у виборчу систему на XIX Всесоюзну конференцію компартії, де було прийнято в липні 1988 р. резолюцію «Про демократизацію радянського суспільства і реформу політичної системи». Пом'якшення політичної кон'юнктури загалом призвело до демократизації суспільно-політичного становища в Україні. На початку 1990-х років влада поступово почала переходити від партійного апарату до Верховної Ради, що сильно послаблювало позиції комуністичної партії [201. С. 119].

Початком еволюції виборчого законодавства стосовно парламентських виборів в Україні стали Закон УРСР «Про вибори народних депутатів Української РСР» №8304-XI від 27 жовтня 1989 року та Закон УРСР «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР» №8303-XI від 27 жовтня 1989 року з подальшими редагуваннями, що є вихідним пунктом у становленні виборчого права [44; 47]. Законом УРСР «Про зміни і доповнення до Конституції...», що 9 та 12 главами регламентував діяльність Верховної Ради як представницький орган в системі державної влади УРСР, впроваджено нову для українського

суспільства мажоритарної системи абсолютної більшості, яку викладено у главі 10.

Опублікований у серпні 1989 р. в газеті «Радянська Україна» проєкт Закону «Про вибори до Української РСР», який сформований апаратом ЦК КПУ, містив у своїх положеннях сформульовані антидемократичні положення [45]. Передбачались квоти депутатських місць для громадських організацій комуністичного спрямування, які мали право висунути 150 кандидатів у народні депутати, широкі повноваження для виборчих комісій у питаннях реєстрації кандидатів, що суттєво ускладнювало процедуру реєстрації для народних депутатів, також передбачалось проведення 3'їзду народних депутатів УРСР, що мав обрати Верховну Раду, що фактично означало проведення непрямих виборів, і таких «лазівок» було досить багато, щоб сформувати «ручний парламент» для комуністів [194. С. 273; 169. С. 40].

Опублікований законопроєкт обурих не лише опозицію, а й частину демократично налаштованих депутатів та переважну більшість громадян – були організовані мітинги та демонстрації, де люди вимагали змін до окремих статей Закону та закликали бойкотувати вибори. Окрім критики опозиція включилась у процес розробки альтернативних проєктів – частина депутатів утворила 12 серпня у Києві Республіканських депутатський клуб України (РДКУ) з метою підготовки альтернативного законопроєкту, який і був опублікований 14 вересня у газеті «Літературна Україна» для ознайомлення громадськості [46. С. 3,8].

Досить швидкими темпами на адресу Президії ВР УРСР надсилались листи із критикою офіційного законопроєкту та пропозиціями змін до нього. Під тиском людей, які виходили на мітинги по всій Україні, владі довелось відреагувати на пропонований альтернативний законопроєкт, який був уже 15 вересня опублікований у провладних органах друку – «Радянська Україна» та «Правда Украины», що зробило акцент на зростанні впливу опозиції. Для партноменклатури ситуація ускладнилась тим, що під впливом

загострення суспільно-політичної ситуації, В. Щербицький подав у відставку з поста Першого секретаря КПУ, а на його місце призначено В. Івашка, який був змушений рахуватись як з наростанням опозиційного руху та тиском народу, так і з перебудовчими демократичними змінами, диктованим М. Горбачовим.

В результаті, не зважаючи на критику й опір переважної частини комуністів, 27 жовтня 1989 року прийнято законопроект, на підставі якого і проводились вибори до XII (I) скликання Верховної Ради УРСР. У документі враховано принципові позиції РДКУ, які були перераховані у «відкритому листі народних депутатів ССРСР від України до депутатів Верховної Ради УРСР», хоч і без представлення на пленарному засіданні альтернативних проєктів [19. С. 4]. Голова асоціації «Зелений світ» Ю. Щербак зазначав: «...дуже мудро вчинили [...] керівництво республіки, які зрозумівши настрої людей, врахували це, зробивши хороший закон...» [133. С. 3].

Комуністична більшість навряд чи зрозуміла, що, виступаючи проти опозиційних проєктів, проголосувала за положення альтернативного проєкту. Закон був прогресивним у плані демократичності, адже за ним дозволялось вільне обговорення виборчих програм кандидатів у народні депутати (ст. 41), громадським організаціям надано право надсилати своїх спостерігачів на виборчі дільниці, а також було дозволено громадянам бути спостерігачами на виборах та контролювати процес підрахунку голосів.

Внаслідок прийняття нового закону та відкритих висловлювань позицій політичних організацій, вже в лютому 1990 року на пленумі ЦК КПРС було переглянуто шосту статтю Конституції СРСР, яка закріплювала статус КПРС не просто як правлячу партію, а «керівну і спрямовуючу сили радянського суспільства». Перед тим лунали заклики на мітингах не лише вилучити шосту статтю, а й бойкотувати парламентські вибори допоки не змінено законодавство. На сторінках інформатора УГС у Лондоні УЦІС (Українська центральна інформаційна служба) висвітлено позицію Українського християнсько-демократичного фронту у зверненні до українців щодо участі у

виборчих березневих перегонах: «не може бути ніяких виборів, доки в конституції є ганебна 6 стаття про керівну роль компартії. [...] Ми, УХДФ, відмовляємось від висунення кандидатур своїх членів в окупаційний парламент...» [52. С. 1-2].

За новою редакцією Основного Закону легалізовано створення та діяльність інших політичних партій, «які беруть участь у вироблені політики Радянської держави» (ст. 6) та «діють у рамках Конституції і радянських законів» (ст. 7). Згідно з регламентом Закону, вибори оголошуються за чотири місяці до закінчення повноважень попереднього скликання з утворенням Центральною виборчою комісією 450 округів, реєстрація кандидатів розпочинається за два місяці і закінчується за один місяць до виборів. Право висунення кандидатів отримали збори трудових колективів, конференції або з'їзди громадських організацій, збори виборців за місцем проживання, включно з військовослужбовцями військова частина яких розташована в межах виборчого округу.

Кандидат вважається висунутим, якщо набрав більш ніж половину голосів на зборах/конференції/з'їзді. У трьох денний строк відповідний протокол та заяву кандидата про згоду балотуватись у конкретному виборчому окрузі подаються окружній виборчій комісії, яка у дводенний строк оголошує рішення про реєстрацію кандидата у депутати, або відмову у реєстрації з відповідними аргументаціями.

Обраним вважається кандидат, якщо отримав більшість голосів на виборчих дільницях свого округу (ст. 50). У 48 статті прописано процедуру голосування, що набуло «негативного» характеру, адже необхідно було проголосувати не стільки «за», скільки «проти», тобто закреслити інших кандидатів, а залишити лиш одного кандидата.

Якщо жоден кандидат не набирає необхідного достатньої кількості голосів, або двоє і більше кандидатів долають виборчий поріг, або явка виборців була істотно низькою, то комісія оголошує про другий тур виборів.

У повторному голосуванні участь беруть лиш двоє кандидатів, які набрали найбільшу кількість голосів.

Проте, результати можуть бути визнаними недійсними, якщо було порушено процедуру голосування або підрахунку голосів, або повторне голосування не дало результатів – вибори не відбулись та оголошуються повторні вибори, що проводяться у двомісячний термін. Кандидати, що не набрали необхідної кількості голосів для проведення повторних виборів, участі у виборчих перегонах не беруть. В ст. 11 передбачався імперативний мандат, проте не було визначено процедур його імплементації, що зводило до декларативного його характеру. Особливістю законодавства є те, що народний депутат міг бути одночасно не більше ніж у двох радах.

Про роль та діяльність Центральної виборчої комісії та її структурних одиниць у Законі відведено окремий розділ, адже саме цей нормативно-правовий документ дав початок функціонуванню цього органу протягом наступних виборчих кампаній незалежної України. У Законі про повноваження ЦВК йдеться, що на них покладено право реєструвати кандидатів у народні депутати та довірених їх осіб, або ж відмовляти їм у реалізації цього права відповідно до нормативно-правових чинників, що визначали порушення у процедурі висунення кандидатів та максимальне висвітлення перебігу виборчої кампанії у засобах масової інформації.

Також покладено контроль за матеріально-технічним забезпеченням і встановлення форм супровідної документації – заяв, протоколів, бюлетенів тощо. Водночас Закон не регламентував взаємодію між комісіями на місцях та Центральної комісії, а також юридично не врегульовано питання щодо діалогу із виборцями щодо порядку розгляду скарг, що стало причиною проведення масових мітингів у всіх обласних центрах.

Формування складу цього органу було покладено на Верховну Раду УРСР, та на обласні, та Київську і Севастопольську міську, ради республіки. Закон відносно долучав громадськість до формування складу Комісії та контролю за її діяльністю, проте так і не було сформовано демократичної

процедури та механізмів врахування думки широких верств населення стосовно подання їхньої кандидатури, а в умовах тотального панування комуністичної партії, провідну роль у затвердженні кандидатури на роль членів та голови комісії відігравала саме партія. Кількісний склад комісії нараховував 31 члена, на чолі з головою – В. Бойко.

Через те, що членами ЦВК були люди за професіями були, далекими від юридичної освіти, це: робітники заводів, шахт, колгоспів, військовослужбовці, керівники партійних осередків КПУ, то можна дійти висновку, що їх роль на формування правових засад функціонування ЦВК був фактично номінальним, а незалежність з боку органів влади забезпечено не було. До того ж зважаючи на те, що відповідно до Закону, рішення ЦВК були остаточні й не піддавались апеляції, що ставить під сумнів забезпечення принципу законності. А все-таки, участь ЦВК у виборах 1990 року закладає основи для подальшої інституалізації комісії та удосконалення нормативно-правової бази України.

Отож, зі змінами законодавства були зроблені перші кроки юридичного узаконення багатопартійності в СРСР, а кандидати від опозиції вперше отримали можливість стати народними обранцями, а ухвалення нового законодавства свідчило про початок розгортання уже виборчої боротьби.

1.2. Правове врегулювання виборів 1994 року

З проголошенням незалежності України та зміною моделі державного управління виникла потреба у формуванні власної нормативної бази законодавчих актів стосовно політичної участі громадян та виборчих систем на основі багатопартійності. Однак такі трансформації вимагали від влади швидких перетворень у надзвичайно короткі терміни, що призвело до втілення демократичних перетворень в інститут виборів без належної їх адаптації відповідно до українських реалій через брак досвіду у проведенні виборчих кампаній та низький показник політичної культури учасників виборчих перегонів.

Новою стежиною на шляху до забезпечення права людей об'єднуватись стало прийняття Закону «Про об'єднання громадян» №2460-ХІІ від 16.06. 1992 р., що стало знаменувати про початок трансформаційних процесів громадянського суспільства, що супроводжувалось його демократизацією. Під об'єднанням людей розуміється «добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод» [49].

Для обґрунтування виборчої кампанії 1994 р. він є важливим, адже вперше закладає поняття політичної партії як об'єднання громадян, інтегруючою складовою якого є підтримка її членами програми розвитку з можливістю виробити державну політику та формувати органи влади. Також документ встановив норму про всеукраїнський статус, реалізація якої призвела до перетворення регіональних партій у національні або ж до їх припинення діяльності, що дозволили стабілізувати партійну систему України та заклало основи інституалізації партій.

Виборчий процес є частиною будь-якого політичного процесу в Україні, який здатний зобразити динамічну мінливість політики. Електоральний процес як складова частина виборчого процесу має чотири основні етапи, які виділив В. Бортніков: унормування електорального процесу, що має на меті обрання виборчої системи, чітке регламентування норм, правил і процедур виборів у законодавстві; інституалізація розуміється як процес створення організаційно-комунікаційної інфраструктури і матеріально-технічного та інформаційного забезпечення; реалізація – створення всіх відповідних умов для реалізації прав громадян на вільне волевиявлення; контроль – організація контролю відповідними державними органами, організаціями та партіями за ходом виборів та підрахунком голосів [144. С. 118-124].

Визначальним правовим законодавчим актом у виборчій кампанії 1994 року є Закон України «Про вибори народних депутатів України» №3623-ХІІ від 18 листопада 1993 р. [43]. Він дещо схожий на попередній,

через збереження мажоритарної системи абсолютної більшості із 50% явкою виборців.

Приводом до проведення позачергових виборів став страйк шахтарів Донбасу, що розпочався 9 червня 1993 року та охопив чотири області та поступово поширився на інші галузі промисловості. Причиною цьому були особливості адаптації економіки до переходу від планової економіки на вільний ринок, внаслідок чого електорат східних областей був незадоволений швидким темпом цього переходу, в той час, як західні області навпаки – були незадоволені повільними темпами. Страйк був використаний як політична технологія, адже зупинка важливих галузей промисловості змусила владу піти на поступки.

Збігнєв Бзежинський резюмував діяльність президента Л. Кравчука так: «Пан Кравчук бачить себе великим шахістом і тактиком у важкий час, наголошують його радники... Але деякі чиновники визнають, що пан Кравчук не запропонував чіткого бачення того, якою має бути незалежна Україна», а тим часом нереформована економіка України загрожувала чим далі знецінюванням активів і «Кравчук розривається, вірячи в необхідність ринкової реформи, але побоюючись її наслідків» [220. С. 8]. Вперше робітники висунули політичні вимоги, адже дотримувались думки, що економічна ситуація безпосередньо залежить від реформ уряду, а відтак і політичної волі.

Страйкарі висунули вимогу проведення референдуму щодо довіри Президентові та радам всіх рівнів, а поряд з тим надати автономію Донецькому регіону в межах України, погрожуючи поширювати протестні настрої всією територією країни, тим самим ще більше дестабілізуючи економіку України. Не зважаючи на всі намагання нормалізувати становище шахтарів, Л. Кравчук вже 15 червня запропонував призначити дострокові вибори до ВР України та провести референдум про довіру Президенту. Проте тоді, прем'єр-міністр України Л. Кучма був категорично проти проведення таких референдумів, оскільки такі питання не є правовими.

Вже 21 вересня ВРУ розпочала VIII сесію дванадцятого скликання, під стінами якої зібрались громадяни з вимогою не лише провести перевибори Верховної Ради, а й зменшити термін її повноваження до 4-х років. Першочерговим завданням якої було розв'язати проблему стосовно економічної ситуації, що склалась на Донбасі та відставки уряду. Перше засідання розпочалось із пропозицій провести референдум або вибори, під час якого думки народних виборців розділились щодо подальшої роботи парламенту та уряду. Так, до прикладу, депутат В. Козаренко, що представляв Атрацитівський округ Луганської області, заявив, що разом із мешканцями округу прийняли рішення створити ініціативну групу щодо проведення референдуму із винесенням таких питань як припинення повноважень Верховної Ради та Президента України.

Тоді як Ф. Свідерський, депутат Нововолинського округу, вимагав скасувати проведення референдуму, натомість повернутись до опрацювання постанови про дострокові вибори Верховної Ради, відповідні пропозиції лунали і від інших депутатів. Під час роботи на пленарних засідань депутати зрозуміли, що немає сенсу проводити референдум, тому що це, у конкретному випадку, не форма волевиявлення, а знаряддя окремих політичних сил для досягнення власних цілей. Тому депутати з трибун все частіше почали вимагати перевиборів, як зазначив голова І. Плющ на пленарному засіданні 23 вересня: «ті, хто прислав до нас телеграми [...], у нас вже більше 3 тисяч звернень і телеграм, виступають за дострокові вибори Президента і Верховної Ради. [...] Навіть у рішенні Донецької Ради йдеться про дострокові вибори Президента, Верховної Ради...» [15].

Депутати були однак стосовно того, що як і уряд, Президент, так і парламент, вичерпали себе і свої можливості. Однак, більшість депутатського корпусу були схильні вважати, що основною причиною проблем стала нерішучість Л. Кравчука щодо вектора розвитку держави, тому що, за вираженням депутата В. Веретеннікова, одне весло гребло повітрям, а не водою, і крутило наш корабель на одному місці. І справді, при

відсутності єдиної спільної програми щодо розвитку України в пріоритетних напрямках, при наявності непорозуміння між трьома гілками влади із намаганням перекласти вину на інших, розхитувалась в першу чергу соціально-економічна ситуація.

Проблемою для проведення дострокових виборів стала відсутність у тодішній Конституції визначених підстав для проведення виборів, але депутати знайшли компроміс на прецедентній основі – вони делегуватимуть уряду право видати декрет, після чого Комісія з питань законодавства та законності може внести відповідні зміни до Основного Закону.

Проект постанови про чергові вибори було винесено на розгляд сесії 23 вересня 1993 р., що стало спільним рішенням Президента України Леоніда Кравчука та Президії Верховної Ради України. На пленарному засіданні VIII сесії Л. Кравчук закликав парламент підтримати постанову тим самим уникнути референдуму: «...тільки шляхом зміни на легітимній основі, через вибори всіх владних структур можна прийти до консолідації нашого суспільства...» [71. С. 225]. КПУ виступали з критикою закону про вибори на пропорційній основі, опираючись на власні розрахунки впливу у трудових колективах.

Після довгих обговорень про можливі труднощі при проведенні трьох виборів все ж таки на ранковому засіданні 24 вересня народні обранці проголосували за проект рішення про скасування Всеукраїнського референдуму щодо довір'я Президенту України та Верховній Раді, тому що майже всі (окрім однієї) комісії висловились за проведення виборів, розуміючи можливі політичні наслідки проведення референдуму у Росії. Тому натомість прийняли Закон України призначення дострокових виборів народних депутатів України 27 березня 1994 р.

Вже незабаром парламент почав напрацьовувати нормативно-правові акти щодо роботи майбутнього скликання Верховної Ради, і вже 7 жовтня прийнято Закон України «Про назву, структуру і кількісний склад нового

парламенту України». Відповідно до нового закону чисельність парламенту визначений 450 депутатами на професійній основі із терміном на 4 роки.

10 листопада 1993 року після дводенного обговорення ВР у першому читанні прийняла законопроект про вибори народних депутатів, що передбачав проведення виборів за мажоритарною системою абсолютної більшості. Основною причиною того, що народні обранці проголосували за мажоритарну систему було те, що представникам регіональної еліти простіше взяти перемогу на виборах на окремих виборах, ніж змагатись на загальнодержавному рівні. Натомість В. Чорновіл пропонував все ж таки затвердити мажоритарну систему відносної більшості.

Напередодні прийняття виборчого закону, народні депутати намагались конструктивно внести свої пропозиції, однак шквал емоцій при розгляді питання про висунення кандидата трудовим колективом чисельністю не менш як 200 осіб, що пропонувала комуністична більшість, та обов'язковий збір всі кандидатами 300 підписів змусив перервати засідання та оголосити перерву.

Депутат Ярослав Кендзьор в інтерв'ю виданню «Голос України» про ситуацію із проектом окремих статей констатує, що впровадження окремих положень про «трудоі колективи» не лише обмежує демократичні засади багатопартійності, а й «народ, заляканий можливістю втратити роботу, опинитись поза чергою на квартиру і таке інше, голосуватиме за того, за кого скаже директор заводу чи голова колгоспу...» [57. С. 2]. Цю ж думку підтримав депутат Михайло Косів, зазначивши, що при такій нормі неможливо буде структурувати Верховну Раду, адже за цим принципом депутат не буде представляти партію, а лише тих виборців, які дали йому підписи.

Вже 17 листопада на ранковому засіданні народні обранці остаточно прийняли Закон «Про вибори народних депутатів» в другому читанні, який представив за трибуною А. Ткачук – заступник голови Комісії з питань

законодавства і законності, та водночас Постанову про введення його в дію від 27 листопада поточного року.

Ухвалення Закону зразка 1993 року відбувалось в досить швидкому темпі, адже навіть у 1989 році проєкт був виставлений на публічне обговорення і частина пропозицій, які надсилали громадяни, були прийняті в остаточному варіанті. Вже на початку 1994 р. Л. Кравчук намагався скасувати прийняту на вересневій сесії постанову про дострокові вибори та розпустив Верховну Раду, апелюючи до того, що рішення було незаконним, бо парламент «не був абсолютно легітимним, позаяк був обраний за радянських часів», але керівники силових підрозділів переконали не ухвалювати таке рішення [71. С. 227]. На його ж думку, ситуація ускладнювалась тим, що вносити зміни до діючої Конституції дуже важко у перехідний період, а також і тим, що на хід передвиборчої кампанії впливатиме російський чинник, що в одних регіонах буде об'єднувати людей, а в інших – роз'єднувати.

Закон багато що повторював із закону 1989 р., однак певні відмінності стали суттєвими. З'явився віковий ценз – тепер кандидатом у народні депутати могла бути людина віком не менше 25 років та з відсутністю непогашеної судимості (ст. 2). Виборчий процес поділений на три етапи, перший з яких – висунення кандидатів. Другий – реєстрація, а третій етап – голосування.

Вперше в законодавстві декларовано роль політичних партій та їх виборчих блоків у процесі контролю над виборами та у висуненні свого члена у кандидати в народні депутати України (ст. 7). Виборчий блок утворюють лише групи партій чи їхні регіональні осередки. Однак процедура реєстрації значно була складніша, ніж, приміром, для кандидатів, висунутих трудовими колективами чи 10 виборцями, що зареєстровані в межах виборчого округу, адже їм необхідно було лише одержати згоду від громадянина та звернутись до ОВК із заявою про висунення кандидата.

Натомість при висуненні претендента на посаду кандидата партією чи виборчим блоком, вимоги та процедура була дещо іншими. Так, партія має бути зареєстрована Міністерством юстиції, після чого повторно пройти реєстрацію у ЦВК, в якій їм могло бути відмовлено; згодом провести партійну конференцію участю не менше як дві третини партійного складу і не менше 50 осіб, на якій публічно висунути кандидата; подати в ОВК протокол конференції із заявою претендента на включення його у список кандидатів у народні депутати; разом із заявою та протоколом подати список зі 100 осіб, що представляли регіональні осередки партії (ч. 1-6, ст. 23).

Проте зареєстрованим кандидат міг вважатись, якщо: процедура висунення не була порушена; було внесено грошову заставу у розмірі п'яти мінімальних заробітних плат; набрано 300 підписів виборців, які його підтримають; подано виборчу програму та декларацію про доходи. Вперше на виборах застосували для кандидата подвійну реєстрацію – спочатку він реєструється як претендент на кандидата в депутати, а згодом вже як кандидат, що ускладнює виборчий процес.

Обраним вважався той кандидат, що в першому та другому турах набере 50% голосів при активності виборців не нижчу за 50%. Водночас в законодавстві не прописана процедура вирішення конфліктної ситуації, при якій декілька кандидатів у другому турі наберуть понад 50%, або ж в умовах, коли значна частина виборців проголосує проти цих кандидатів, або коли явка виборців складе менш як 50%. Через що оголошувались повторне голосування або вибори такі, що не відбулися.

Законодавча база стосовно функціонала та повноважень Центральної виборчої комісії, у порівнянні з 1989 роком, суттєво зазнала трансформацій. Важливою якісною змінною є те, що склад комісії визначав парламент за поданням Голови ВР України, що мало б забезпечити незалежність ЦВК від інших органів влади, окрім того, дозволено введення одного представника від партії, яка брала участь у виборчих перегонах. Вперше було на законодавчому рівні встановлено вимогу щодо мінімізації кількісного

складу, відтак чисельність складала 16 осіб, та обов'язкової наявності у третини складу, включаючи голову – ним був призначений І. Ємець, та секретаря комісії, вищої освіти юридичного спрямування.

Відповідно до нормативно-правових актів на період виборчої кампанії ЦВК забезпечувала можливість висування кандидатами на виборах та надає можливість виборцям взяти участь у голосуванні, відповідно до цієї мети впливають наступні завдання органу, такі як: ведення державного реєстру виборців, ведення реєстру партій, реєстрація кандидатів, визначення меж виборчих округів, інформування виборців, здійснення контролю за дотриманням виборчого законодавства учасниками виборчого процесу, особливо щодо питань передвиборчої агітації та підрахунку голосів та подання звітів щодо адміністрування виборів у зазначений період.

Питання щодо фінансування передвиборчої агітації передбачене державним бюджетом, відповідно до пропонованого головою проєкту бюджету, що затверджувався Міністерством фінансів та іншими центральними органами влади. Окрім виділення коштів із державного бюджету, громадяни, так і юридичні особи можуть вносити грошові пожертвування до виборчого фонду, який створюється депутатом чи партією (ст. 36).

Загалом, регулювання нормативно-правових актів залишило незмінним визначення повноважень комісії, проте за цим Законом було найбільш чітко конкретизовано форми роботи ЦВК, порядок проведення засідань із наявністю кворуму для ухвалення рішень. На відміну від Закону від 1989 р., Закон від 1993 р. дозволив оскаржувати рішення окружних та дільничних виборчих комісій у судовому порядку, відповідно до ст. 18, п. 1 та п. 2, а рішення ЦВК – у Верховному Суді України, рішення якого є остаточним. Варто зауважити, що саме з ухваленням редакції Закону «Про вибори народних депутатів України» було розпочато процес інституалізації ЦВК.

Юридично Закон України «Про вибори народних депутатів» був досконалим, однак політична ситуація не дозволила провести вибори

продуктивно через неспроможність піти на більш радикальні зміни у виборчому законодавстві – наслідки його прийняття були катастрофічні для формування нового парламенту, оскільки ускладнили процес вибору.

При існуванні СРСР домінування мажоритарної системи було логічним – відсутність політичних партій і можливість контролю КПУ-КПРС над депутатами, однак у незалежній Україні, з великим спектром політичних партій, використання цієї системи можна трактувати як спробу адаптувати радянську модель під потреби демократичної країни з намаганням звести до мінімуму партійний чинник.

Переваги і вади має кожна виборча система, однак проблемою став брак стратегічних міркувань та ігнорування досвіду іноземних країн, адже вона довела свою неефективність при великій кількості об'єктів вибору, а також зберігає можливості для фальсифікації результату голосування. При розробленні законодавчих актів, що регулювали виборчий процес, законодавець de-facto переклав відповідальність за проведення чесних виборів на кандидатів.

Серед позитивних ознак мажоритарної системи є те, що виборець безпосередньо знайомиться зі своїм майбутнім депутатом, і навпаки – депутат знайомиться з проблемами виборців, за чиї голоси він змагається. Однак ця ж позитивна риса стає і головним недоліком, тому що формує можливості для прямого та непрямого підкупу виборців та намагання маніпулювати, граючи на болючих проблемах людей. Тому суттєво полегшувала шлях до Верховної Ради «червоним директорам» та фінансово забезпечених людей.

Важливим стало юридично закріплення принципу «один виборець – один голос». Але водночас, уже на той час практика декількох країн застосування мажоритарної системи абсолютної більшості демонструвала позитивні тенденції лише при проведенні президентських виборів.

Тому використання цієї системи при проведенні парламентських виборів, навіть при високій середній активності, не гарантує високу

активність в кожному виборчому окрузі, враховуючи електоральні відмінності в західній та східній частинах України. До того ж зважаючи на всі ці чинники, мажоритарна система стає гарним прикладом для маніпулювання нею. Верховна Рада, при структуруванні виборами 1994 р., продемонструвала брак консенсусу та діяльності ситуативних союзів, адже при наявності сотень різних програм національного розвитку та програм, які орієнтовані на окремі регіони, важко впровадити єдину національну політику, здатну задовольнити всі прошарки суспільства.

РОЗДІЛ II. ПАРТІЇ, КАНДИДАТИ ТА ЇХНІ ПРОГРАМИ

2.1. Політичні передумови виникнення перших політичних організацій, які взяли участь у виборчій кампанії 1990 р.

Законодавство щодо створення і діяльності політичних партій почало формуватися ще за радянських часів. З початком впровадження дозованих політик гласності та плюралізму, започаткованої М. Горбачовим та його соратниками з метою оптимізації соціального ладу в Радянському Союзі, розпочався процес ослаблення тотального політичного контролю, що призвело до поживлення національних рухів, які вже не могла стримати радянська влада.

Компартія України була однією із найбільш самостійних комуністичних партій СРСР, оскільки вона мала власне політбюро і її вирізняло те, що партійні керівники нерідко нехтували вищими посадами в Москві аби залишитись у Києві. Та з початком «перебудови» КПУ (як складової частини КПРС) втратила свою провідну роль у формуванні політичного громадянського суспільства в Україні, передусім внаслідок внутрішньопартійних розбратів та через відсутність змін, продиктованих верхівкою СРСР. Особливо це яскраво виражено було на Заході України – молодь активно покидала комсомол і переходила до громадсько-політичної організації СНУМу на чолі з Ігорем Деркачем (Спілки Незалежної Української Молоді), що створена УГС як молодіжна філія, а місцеві депутати підтримували поширення національної символіки [187. С. 4]. Так в УЦІС повідомляється про те, що комсомольці об'єднання «Простехкомплекс» у Львові на звітно-виборчих зборах прийняли рішення про розпуск комсомольської організації «як суто формальну і таку, що не виражає інтересів молоді» [55].

Л. Лук'яненко під час проголошення промови на мітингу, організованим товариством «Меморіал» правдиво зауважив: «КПСС, як і

весь народ, роз'єдналася, принаймні, на три частини. Перша частина – Горбачов із командою. [...] Друга частина партії – це міністри, начальники. [...] Третю частину компартії становлять селяни, робітники, учителі та інша дрібна інтелігенція...» [76. С. 23].

Великий вплив на громадсько-політичну ситуацію справила свідоме замовчування органів влади щодо катастрофи на Чорнобильській АЕС та її наслідків, що призвело до стихійного виникнення неформальних «зелених» об'єднань, які опікувались екологією, зокрема це «Зелений світ», «Ноосфера», «Зелене милосердя», «Небайдужі» [149. С. 21].

З політичною демократизацією зріс рівень громадської активності, що призвело до зародження неформальних організацій, які призвели до формування громадянського суспільства в Україні. Поштовхом до цього кроку стали повернення із заслань політв'язнів-дисидентів, які не лише долучились до політичної боротьби, а й почали формувати зносини з польською профспілковою «Солідарність» та литовським громадсько-політичним рухом «Саюдіс» [185; 204. С. 185]. На думку доктора історичних наук Костянтина Левчука, неформальні організації сформували у пересічних українців почуття гідності та стали ореолом опозиційності панівному режимові [179. С. 44].

В Україні вже на початку 1988 р. швидкими темпами розвивається неформальний рух, діяльність якого набувала мітингової форми. На відміну від офіційно зареєстрованих організацій, представники самодіяльних громадських формувань порушували питання про національне та духовне відродження України, про політичний суверенітет республіки, підіймали питання історії, мови, релігії та екології. За даними агентури КДБ, які отримала ЦК КПУ, вже в березні 1989 р. в Україні нараховувалось близько 60 тисяч «неформалів» [170].

Поява організацій, які займались просвітницькою роботою, сприялигуртуванню українського народу. Зокрема, роль Українського культурологічного клубу (голова Сергій Набока), що виник 16 серпня 1987 р.

у Києві, полягає в тому, що він діяв на межі дозволеного і тим самим пробуджував громадську думку як гострими питаннями та оцінками, так і власними діями. Тому згодом УКК під тиском комуністів довелось влитись в УГС. З поширенням впливу інших організацій, зокрема та УГС, члени УКК активно вливались у їх діяльність, що стало крапкою у діяльності Клубу та перетворення його радше на формальність.

Згодом почали виникати інші організації: 16 жовтня 1987 р. молодіжне об'єднання «Товариства Лева» у Львові, Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ) – що займає окреме місце в структурі неформальних організацій, тому що спричинилася до утворення Українського відділення ПЕН-Клубу, а також розширила свою діяльність за межі України. Окремим явищем стала уже формальна Спілка письменників України, що переймалась проблемами літератури та історії, в середовищі якої зародився НРУ за перебудову, і за її сприяння таки в Монреалі затверджено Українське відділення ПЕН-Клубу 28 вересня 1989 року.

Діяльність цих організацій вийшла далеко за межі просвітницької діяльності та швидко набувала політизованого характеру критики наявної політичної системи та підтримки перебудовних процесів, що призвело до відновлення Української Гельсінської спілки. На практиці, у «неформальній» частці політичних організацій виокремились дві групи – масові та нечисленні організації. Перші були політично нейтральними, проте сформували підґрунтя для виникнення національно-демократичного руху, а другі ж, використовуючи дозволені активні політичні засоби, сприяли пробудженню національної гідності. Як приклад – вже 1 листопада 1988 р. колишній політв'язень Василь Січко оголосив про створення першої партійної організації – Український християнсько-демократичний фронт на протипагу комуністичній партії. Однак неорганізованість опозиційних сил та протидія Компартії унеможливила узаконення партії. Але ця подія все ж констатує про початок формування першого етапу української багатопартійності, який

тривав до 1991 року, та за визначенням українського політолога М. Кармазіної, характеризувався антисистемністю [163. С. 279].

На початку 90-х рр. ХХ ст. вплив самої Комуністичної партії України послабився ще й внаслідок поляризації та загострення позицій між командою В. Щербицького та тими, хто підтримував перебудову, а в суспільстві панувало різко негативне відношення до перших. Політична реформа відставала від перебудовних процесів, що в наслідку призводила до розколу між партійним комітетом і самою партією. З одного боку, в умовах імітації втілення перебудовних новацій партія доходить до висновку, що вони стали заручниками власних починань.

З іншого – відсутність конкретних заяв і програм щодо курсу реформ та інколи випадкові, часто половинчасті, вислови вказують на те, що М. Горбачов займав вичікувальну позицію щодо національної політики республіки, ймовірно, через напружену ситуацію у інших республіках. В. Масол у своїх спогадах стверджував, що це все було сплановано М. Горбачовим: «...сама партія, считавшаяся правящей, ее Центральный комитет [...] были отстранены от какого бы то ни было влияния на выработку и проведение внутренней и внешней политики государства. [...] Дискредитация коммунистов проводилась продуманно, рассчитанно и умело...» [82. С. 48]. Цієї ж думки дотримувався і Л. Кравчук, що висловив її у своїй праці «Маємо те, що маємо» [72. С. 44].

Ослаблена партія була не лише через політику М. Горбачова, а й зсередини та передусім через масовий збрід з відсутніми ідейними позиціями у її лавах. Письменник В. Барладяну проаналізував події початку 1990 року і коротко охарактеризував процеси розпаду компартії: «ті, що вступали до партії, аби мати можливість «зростати», тобто обіймати своїм здібностям посади, сьогодні кидають партквитки, бо занедбана економіка може бути вилікувана не комуністами, а фахівцями...» [7. С. 15].

Кандидат у народні депутати, професор Київського держуніверситету А. Погрібний в інтерв'ю кореспонденту «Літературної України» говорив про

злам єдності у комуністичній партії стосовно ліквідації шостої статі Конституції так: «Вдумайтесь... з одного боку – Гончар, Мушкетик, Павличко. [...] з другого – Щербицький, Палажченко, одеський лікар Крючков... Які це діаметральні позиції...» [101].

Член майбутньої Партії демократичного відродження України В. Кафарський пригадував ситуацію, коли чимало комуністів займали очікувальну позицію відносно Руху та КПУ наприкінці 1989 р.: «...Вони не мали рішучості зробити останній крок. Маса комуністів, по суті, чекала: вона була на стороні Руху, але носила квитки (компартійні). Вона не могла піти туди, бо комуністів тоді паскудили, і не хотіли залишатись тут...» [121. С. 39]. В складі КПУ напередодні виборів 22 січня 1990 р. було сформовано ліберально налаштованими комуністами Демократичну платформу, яка згодом оголосила про вихід із КПУ.

Одним із центрів опозиції стала відновлена Українська Гельсінська спілка, членами якої були В. Чорновіл, брати М. та Б. Горині, Л. Лук'яненко та інші. Формально вона продовжила правозахисну лінію Української Гельсінської групи, проте за своїми завданнями, які були висвітлені в «Декларації принципів» більше відповідала політичній організації [92]. Принаймні спершу організація не ставила собі за мету бути політичною партією та брати участь у політичних подіях, щоби перебрати у свої руки владу, як це було прописано у преамбулі «Декларації», але її члени мали право перебувати в інших політичних організаціях і допускає плюралізм думок.

Як сформовано у програмному документі – метою організації є активізація народу і вироблення ним тих механізмів контролю за органами державної влади. Однак у десятій статті наголошено на намірі висувати своїх кандидатів на виборах 1989 р., що зрештою політизує діяльність Спілки. Програмний документ УГС став чітким робочим планом конкретних завдань, до розв'язання яких прямують члени УГС. В документі чітко прописано, що організація відстоює незалежну самостійну державу, адже саме так, на думку

членів, можна досягти виконання Гельсінських угод про права людини, хоч і співжиття у при демократичних змінах СРСР бачили в умовах конфедерації рівних демократичних республік.

Діяльність УГС спрямована на територію всієї України, адже її відокремлені структури виникали практично у всіх територіальних одиницях, хоч без протидії органів влади не обійшлося з одного боку, та організаційних проблем з іншого. Так, спроба створити Демократичний Фронт у Львові зазнала поразки, а при створенні осередків в східних областях УГС зіштовхнулася із проблемою низької національно-політичної свідомості населення. Все ж УГС являлась першою організацією, яка поставила питання про відновлення української державності, про громадянство України, про передачу влади від компартії до обраних Рад народних депутатів, про право на багатопартійність та інше.

А вже 11-12 лютого 1988 року у Києві на Установчій конференції у будинку кінематографістів було започатковано Товариство української мови імені Т.Г. Шевченка як всеукраїнська громадська спілка на чолі з Дмитром Павличком [147. С. 127]. Регіональні осередки ТУМу розпочали свою роботу по всіх регіонах України. Основними проблемами, якими опікувались активісти, стали утвердження української мови як державної, розвиток мови та сприяння формуванню україномовного середовища на території України. Наступного року, 4 березня 1989 р., у тому ж Будинку кіно відбулась Установча конференція Українського добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал» [150. С. 35]. Діяльність цієї організації спрямована на історичну реконструкцію подій у СРСР з метою встановлення історичної справедливості.

Водночас 16 червня 1988 року у Львові, під час створення львівської організації Товариства рідної мови імені Т. Шевченка, на мітингу було проголошено утворення Демократичного фронту сприяння перебудові (Народного фронту), оформлення якого відбулось 7 липня 1988 р. на мітингу біля пам'ятника І. Франка. Ініціаторами створення Народного фронту стали

представники УГС та інших неформальних організацій. Народний фронт діяв як федерація, куди входили різні організації, тому вже тоді відчувалась потреба у створенні організації, яка б виконувала єднальну функцію.

Вперше саме у Львові ініціативна група, в яку також увійшли представники Товариства Лева і, навіть, міського комсомолу, оголосила назву Народного Руху для Демократичного фронту, яка згодом дійшла до Спілки письменників України [84. С. 101]. Натомість львівська влада відповіла людям, які виходили на вулиці аби заявити за свої права, зірваними політичними мітингами та погромом 4 серпня, що увійшов в історію Львова як «кривавий четвер». Ситуація повторювалась із реакцією влади й в інших містах, хоч і не в таких масштабах.

Виникнення і діяльність ТУМу і «Меморіалу», намагання створити Народний фронт стали новим витком суспільно-демократичних змін, які не згадували у своїх статутах про керівну роль КПРС і інші ідеологічні «настрої» того часу, що дратувало керівників партапарату, тому в роботу цих організацій втручались представники парткомів, а члени перебували під пильним наглядом партапарату, який намагався делегувати і своїх членів в організації, щоб від неї залишилась оболонка, якою б «вершили свою волю секретарі усіляких «...комів» [...]. Делегати усвідомлювали це» [60. С. 4-5].

Другим центром опозиції до режиму В. Щербицького став Народний Рух України за перебудову на чолі з письменником І. Драчем. Ініціативною групою його створення, на зразок аналогічних організацій у країнах Балтії, стала Київська організація Спілки письменників України при партійному комітеті КПРС та Інститут літератури Академії наук УРСР наприкінці січня 1989 року як реакція на намагання втрутитись парткому на чолі з В. Щербицьким у редакційну політику газети «Літературна Україна» та гальмувати втілення основних ідей «перебудови» [149. С. 20-23]. СПУ, яка хоч і була офіційною структурою в рамках діяльності КПУ, проте у своїх рядах мала патріотично налаштовану інтелігенцію і тому щодо національної політики виробляла власний курс, відмінний від курсу В. Щербицького.

Аналіз опублікованих документів ЦК Компартії свідчить про те, що партійне керівництво було чудово проінформовано про плани створення організації аналогічній організаціям в країнах Балтії. За документами КДБ, які подавались безпосередньо В. Щербицькому, вказано, що ідея створення такої організації виникла ще восени 1988 року – «23 ноября в республиканском Доме литераторов состоялось собрание актива Союза писателей Украины с участием представителей самостоятельных объединений «Громада», «Спадщина», «Украинский культурологический клуб», «Комитет защиты Голосеевского леса» и др. (всего более 100 человек), на котором обсуждался вопрос о создании из числа членов СПУ инициативной группы общественного движения в поддержку перестройки» [88. С. 221-226]. Можна припустити, що позиція В. Щербицького щодо такого собі «Народного фронту» була грою наввипередки, аби перехопити ініціативу по його створенні та мати організацію, яка буде підпорядковуватись органам управління республіки.

Дві ініціативні групи на чолі з І. Драчем (партійна Спілка письменників України) та В. Брюховецьким (Інститут літератури), які в кінці листопада 1988 року об'єднались, паралельно формуючи подібні групи в областях, з розголосом у ЗМІ почали готувати проекти та Статут для нової організації. Активну участь по розробці концепції Руху взяв партійний комітет на чолі з Б. Олійником, бо з його дозволом Проект НРУ пройшов цензуру [203. С. 307].

В учасників були різні погляди на те, що відбувалось в складі ініціативної групи СПУ, але було зрозуміло, що номенклатура впливала на хід засідань та прийняті рішення. Тоді мало хто вже вірив у реформи, як і в саму перебудову, які проголошувались згори, а самі рухівці визнають, що хвостик «за перебудову» у назві був використаний для того, щоб не налякати Москву і допомогти М. Горбачову з реформами. «Для нас було зрозуміло, що ми напишемо «за перебудову», щоб нас не тягали» – пояснював один із засновників С. Головатий в інтерв'ю Радіо Свобода [207]. І після всіх

намагань обмежити діяльність групи з боку комуністичної влади, уже 16 лютого 1989 року у «Літературній Україні» було опубліковано резонансний документ – проєкт програми НРУ.

Л. Кравчук, як тодішній завідувач ідеологічного відділу ЦК КПУ, згадує про особисту роль у публікації документу так: «Мені знов довелося взяти на себе функції посередника. Я переконав партійне керівництво дати згоду на оприлюднення документа. Але ЦК пішов на це лише за умови внесення у текст доволі суттєвих виправлень. Так що мені довелося переконувати й іншу сторону [...]. Оскільки безпосередньо контактував з рухівцями я, то сама на мене були обурені газетними нападками [партійної преси – примітка автора] рухівці вихлюпнули весь свій праведний гнів. Але це вже був плюралізм, правда, регульований зверху [71. С. 19].

Однак, з архівних документів все ж простежується негативне, часом навіть боязливе до «екстремістського крила» з «гучною назвою та «модними» закликами та гаслами» (за висловом Л. Кравчука), ставлення завідувача ідеологічного відділу КПУ до створення Руху [36]. У своєму виступі на засіданні ініціативних груп щодо створення НРУ він зазначив, що «за своїм характером, змістом, всеосяжністю проєкти документів претендували на створення альтернативної КПРС політичної структури [...] документи не містили конструктивних ідей, спрямованих на поглиблення перебудови» [189. С. 109]. І на самих зборах Київської письменницької організації 31 січня 1989 року у словесній перепалці з І. Драчем гостро розкритикував проєкт програми Руху назвавши його «маніфестом політичних вимог» і ультимативно запропонував І Драчу покинути лави партії у разі відмови змінити текст програми [161. С. 142]. Врешті, не зважаючи на тиск Л. Кравчука, збори погодили одноголосно програму, але вирішили доопрацювати її та після чого опублікувати у пресі.

Публікація програми викликала неабияке оживлення громадськості, а її обговорення почалось за межами столиці, і згодом ТУМ ім. Т. Шевченка та товариство «Меморіал» висловили позиції на його підтримку щодо

діяльності та його програми на своїх Установчих конференціях, що цікаво – донбаські шахтарі теж підтримали Рух в питаннях усунення В. Щербицького, щодо статусу української мови та демократизації виборчого закону [108, 150. С. 26, 35].

Керівництво КПУ намагалось створити негативний образ НРУ в ЗМІ, організовували напади на активних його членів, проте «...шалене цькування з боку партапарату дало тільки зворотні наслідки: виникнення ініціативних груп НРУ в різних містах та трудових колективах» [60. С. 3]. Внаслідок чого реальне оформлення НРУ відбулось лише під час Установчого з'їзду 7-10 вересня 1989 року, бо «... ніяк не може організаційно оформитися з вини команди Щербицького в керівному партапараті ЦК КП України – все ж набирає чимраз ширшого розгону...» [77]. Історичне значення проведення Установчого з'їзду полягало у розвитку громадянської активності та активності політичної думки, через що Щербицький не хотів допустити росту і поширення Руху, вважаючи існування його є опозиційним КПРС, а втім, лише сповільнив цей процес.

Критика від партноменклатури дала зворотний результат – Рух ставав дедалі популярнішим, його лави поповнювали чимдуж більше людей, а з'їзд поставив остаточну крапку на шляху неповернення у розвитку національного визволення, затвердивши програму та статут, ухваливши ряд резолюцій, звернень та інших важливих документів. З приходом В. Івашка на посаду Першого секретаря ЦК КПУ ситуація довкола толерування діяльності демократичних сил мало змінилась, що повною мірою демонструвало політичний профіль партійної номенклатури як застійний та консервативний. Однак цікаве «ліберальне» інтерв'ю В. Івашко дав газеті «The New York Times», в якому зазначив, що не перешкоджатиме зусиллям нової національної групи стати офіційно зареєстрованими та навіть видавати власну газету за умови, якщо вони не виступатимуть за вихід із СРСР [3].

НРУ являв собою найпотужнішу опозиційну громадсько-політичну організацію та об'єднав за своїми поглядами не лише письменників,

академіків, священників української греко-католицької церкви, нечисленних робітників, а й новоутворені організації, які підтримували висунуту «згори» перебудову, хоч і мало в неї вірили, в тому числі й комуністів-реформаторів. У одній зі своїх статей редактор газети «Шлях перемоги» Ярослав Гайвас дав розлогий аналіз формування взаємовідносин між двома потужними уже політичними організаціями УГС та НРУ, в якому зазначив, що співпраця цих двох організацій своїми громадським характером та національно-політичним баченням різних організацій створила національну базу для реалізації програми РУХУ [33. С. 1].

В одному з інтерв'ю лідер УГС В. Чорновіл заявив, що Українська Гельсінська Спілка, як структурна одиниця, не буде входити у склад Руху, однак члени можуть брати участь у його діяльності [130. С. 15]. І з самого початку в Народному Русі сформувались два табори – «центр» (поміrkовані), в т.ч. комуністи, котрі боялись вийти з компартії, та «радикали». Це не могло не позначитись на розвитку організації, проте члени УГС та ТУМ склали основу НРУ і саме вони стали визначати вектор розвитку організації.

Очільники цієї організації розуміли як перспективи розвитку Руху, так і складнощі, тому розсудливо акцентували на тому, що, не зважаючи на всі побоювання комуністичної партії, у них немає реальної сили, щоб навіть потіснити КПУ і розуміли, що свідомий народ буде голосувати не стільки «за» Рух, скільки «проти» апарату КПУ. Д. Павличко в інтерв'ю для журналу «Сучасність» резюмує мету Руху у виборчих перегонах такими словами «Рух не прагне захопити владу, покищо він не зформувався як партія, він тільки буде підтримувати своїх кандидатів, щоб влада перейшла до Рад, які складаються з незалежним депутатів...» [110. С. 113].

Активність Руху позаяк сприяла формуванню неформальної багатопартійності, що зумовило формування нових політичних об'єднань з різним організаційним оформленням та методами політичної боротьби, які сформувались в ідейних програмах. Проте ширшою причиною виникнення політичних організацій став внутрішній розкол в УГС та згодом у самому

НРУ через різне бачення членами розвитку їх первинних організацій, що призвело до розпорошення демократичних сил. 13 січня 1989 р. на Установчому вічу у Львові з труднощами легалізовано Український Християнський Демократичний Фронт (з 1990 року партія – УХДП), яку очолив дисидент та виходець з УГС В. Січко, що дало поштовх до створення і розвитку інших політичних партій [160. С. 15-21].

Навесні, слідом за УХДФ, 1989 р. сформувалося Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна Самостійність України» (ДСУ) на чолі з І. Кандибою. Восени 1989 року на Установчому Зборі було проголошено створення у Львові Української Національної партії (УНП) на чолі із Б. Когутом. Ідеологічно спорідненим УНП стала як з УХДФ, так і з ДСУ.

У Програмі і Статуті партії зазначено, що вона проголошує своєю метою не лише проголошення незалежності, а відновлення УНР в межах її етнічних кордонів демократичними методами [104]. В лютому 1989 р. виокремилась з Української Демократичної спілки політична організація Українська народно-демократична ліга – УНДЛ (Є. Чернишов), яка базувалась на принципах християнської моралі та прагнула взяти участь у виборах з кінцевою метою сприяти духовному, політичному та економічному відродженню України, проте не змогла набрати достатню кількість членів, структурно увійшла в склад УГС, а організація «Зелений світ» на з'їзді, який відбувся 28-29 жовтня 1989 року заявила про намір йти на вибори спільно із демократичним блоком та створити власну партію «Зелених» [124].

Окремо слід зазначити про «Українську Студентську Спілку» (УСС), яка хоч за формою організації була профспілкою, але у документі «Заклик секретаріату УСС до українського студентства» чітко заявили про кінцеву мету діяльності організації – участь у політичній сфері, аби домогтись незалежності України шляхом відокремлення її від СРСР [151. С. 461]. Формування масових партій як небагаточисленних неформальних організацій із переважною соціальною основою студентства стало ознакою мобілізації електорату, що протестував.

Фактором мобілізації стало об'єднання всіх демократичних сил, які прагнули участі у виборчих перегонах навесні 1990 року стало вироблення «Виборчого маніфесту НРУ за перебудову», який закликав до об'єднання демократичних сил, щоб громадяни могли обрати кандидатів, які «зможуть забезпечити народу України свободу, добробут, справедливість...» [30. С. 82]. Натомість КПУ мобілізувала комуністів, прихильних безпартійних кандидатів та виборців програмним документом під назвою «Платформа ЦК Компартії України».

У своєму Маніфесті рухівці засудили діяльність режиму Щербицького, та проголосили про намір взяти участь у виборах народних депутатів. У документі висвітлено, що НРУ виступає за суверенітет України, політичний плюралізм і прийняття нової Конституції, в якій буде виключена шоста стаття, свободу віросповідання та національне відродження України. У програмі сформовані стрижневі принципи майбутньої долі України на засадах демократизму та гуманізму, основою яких є економічний та політичний суверенітет України з багатопартійною системою, свободою віросповідання та національним відродженням українців. «У виборчу кампанію РУХ вступає під гаслом згуртування всіх громадян України на засадах демократії та гуманізму незалежно від національної та партійної приналежності, релігійних переконань, соціального стану...» [30. С. 84].

Але разом з тим, члени НРУ виступали за різні суверенітети в СРСР, ніж говорили про реальну незалежність України. Слабкістю Руху, на думку А. Камінського, стала «своєрідна парадність, багатослівність, еuforia, надмірні сповідання, інколи легковажання ворожих сил...» [161. С. 7].

Особливістю програми є те, що вона не набула єдиного національного спрямування, тому заклики, які у ній звучали, були відмінними для кожного регіону або відрізнялись за своїм змістом відповідно до мотивів кожної організації-учасниці. Іншою причиною особливості цієї програми є те, що вона об'єднувала людей із різним політичним досвідом та різних професій.

Тому Рух в цій виборчій кампанії так і не став згуртованою ідейною опозицією.

За даними архіву ЦДАГО, який опрацював історик І. Підкова, на Сході України йшлося про соціально-економічні та екологічні питання, то на Заході – домінували гасла, що окреслювали національно-демократичні цінності. До прикладу, у виборчій програмі Львівської крайової організації РУХу девізом стали слова: «Реальний суверенітет України, гарантовані права людини, радикальне оновлення суспільства» [29. С. 18]. Значно радикальнішими були виборці центральної частини України, які рішуче вимагали відставки обкомів партії та закриття партійних друкованих органів [195. С. 339-340].

Програма КПУ сформована у положеннях Платформи ЦК Компартії України, схваленої Постановою Пленуму ЦК КПУ. Попередній проєкт платформи «Національна політика партії за сучасних умов» був суперечливий та обтяжливий загальними, часом демагогічними, фразами, що мали декларативний характер. В проєкті поєднувались намагання підтягнути старі стереотипи під сучасні реалії. Текст документу, що опублікований друкованим органом КПУ «Радянська Україна», передусім спрямований до виборців із закликом голосувати за кандидатів-комуністів та безпартійних, які підтримують Платформу та виступають за «соціалізм, мир і достаток в кожному домі» [39].

Також вказується, що лише «гарантом перебудови є Комуністична партія», і паралельно вкинута маніпулятивна теза про те, що демократичні сили, прикриваючись гаслами перебудови, прагнуть дестабілізувати суспільно-політичну атмосферу в регіонах.

У програмі сформовані головні цілі, яких прагне реалізувати КПУ, зокрема вказано, що Компартія виступає за утвердження законодавства щодо забезпечення державного суверенітету Української РСР в складі оновленої радянської федерації. Основою суспільно-економічного розвитку є розвинуте народне господарство та п'ятирічки. А предметом вирішення соціально-економічної кризи, яка насамперед гостро проявилась у дефіциті

продовольчих товарів, комуністи вбачали у переході в 1991 році «на принципи самоуправління, самоокупності та самофінансування» [100]. У питаннях освіти та культури розкрито прагнення розвитку української культури та буде проводитись курс на утвердження української мови як державної, а також буде забезпечено мовні права всіх національностей.

Проблемою програми Платформи стало те, що під демократичними гаслами намагались закріпити антинаціональні ідеї, які ще більше б загострили розв'язання національних питань в Україні. З проаналізованих окремих статей щодо виборчих обіцянок представників комуністів за два місяці кампанії сформувалась тенденція отримати мандат, навіть обіцяючи те, що радикально йде в розріз із програмою партії.

Практично у всіх виборчих програмах демократично налаштованих кандидатів йшла мова про досягнення реального суверенітету України еволюційними та демократичними методами. У більшості з них звучали тези про створення умов для розвитку багатопартійності в українському парламенті, а саму Комуністичну партію хотіли б бачити окремою самостійною лівою партією, але з демократичним вектором.

2.2. Виборчі програми політичних партій 1994 р.

Еволюцію багатопартійності першої половини 90-х рр. дослідники виокремили у два етапи. Перший етап як формотворчий, хронологічні межі якого закладені в рамках 1990-1992 рр., характеризується юридичним оформленням багатопартійності – наприкінці 1991 року зареєстровано вісім політичних партій. Другий, межі якого простежуються у 1992-1994 рр. – формуванням основних ідеологічних напрямів від крайніх лівих до крайніх правих. Вже тоді у партійній системі почали формуватися три основні табори – лівий, національно-демократичний та центристський.

При розгляді питання про формування українських партій при незалежності, ми звернули увагу на те, що частина їх створювались як ті, що не вважали себе політичними партіями, але в процесі політизації їх напрямку

діяльності почали організовуватись як партії. З огляду на питання їх реєстрації бачимо, що влада толерувала такий механізм утворення партії. Інші ж новостворені партії, члени яких кооперувались навколо окремих питань, чітко формували поле своєї діяльності у статутних документах та самій назві партії.

Лєвова частина політичних партій робила акцент на своїй соціалній базі, ідеологічне відобразивши його у назвах: селянська, трудова, соціалістична партії, та інші. До того ж, маючи власну ідеологію, кожна партія намагалася відобразити її у партійній символіці, аби протиставити себе іншим партіям. Такий рембрендинг мав свою ціль – набути значущості у суспільстві, ставши таким чином представниками суспільства.

Однак, варто зауважити, що внаслідок історичного розвитку, партійна система так і не була сформована головним чином через втрату інтересу громадян до партій і слабкі ідеологічні основи, що призводили до розколів і внаслідок до перерозподілу електоральних вподобань. Усі партії намагались організувати свою діяльність за зразком західних партій, але зрештою приходили до партійного будівництва на основі статуту КПРС.

Протягом перших років формування політичних утворень простежувався не лише ідеологічний та адміністративний чинник, а й також партії виникали як відповідь на економічний та суспільно-політичний запит населення. Партії намагались відобразити суспільно-політичні зміни, що відбувались у державі у своїх назвах та діяльності. Власне, з такою мотивацією і були створені УПС, УПССС, відновлена КПУ, та інші. Значна активізація реєстрації партій зазвичай присутня під час виборів.

Напередодні виборів було зареєстровано 52 політичні партії, а на момент виборів – 28 партій та рухів, які вдруге зареєструвало Міністерство юстиції відповідно до закону. Проте всі ці партії здебільшого були місцевими проєктами з малою кількістю залучених громадян, і не мали великого впливу на політичне життя держави в цілому. Національні та націонал-демократичні партії були популярними, і відтак зосереджували свою діяльність на заході та

в центрі України, допоки партії лівого спрямування поширювали свій вплив на півдні та сході держави та частково у центральних регіонах.

До того ж партії націонал-демократичного і соціал-демократичні, як і національні та ліберальні, вороже ставились один до одного, хоч і мали спільні бачення щодо прокомуністичних партій. Причинами такого поділу було те, що для частини українського політикуму «західне» мислення було чужим, і чужими також були ті ідеали, які були сформовані під час національно-визвольних змагань у ХХ столітті, адже вони були виплекані радянською системою.

Кінець ХХ століття у партогенезі віддзеркалив велику міру конфліктності, що привів до зміни процесу їх утворення. Впродовж 1991-1994 років сформувалось безліч політичних партій з ініціативи колишніх дисидентів або інших активних громадян, і переважно вони виникали внаслідок розколів НРУ та формували своє ядро навколо лідерів, що стало особливістю українського партогенезу першого циклу. Із УРП вийшла Українська Консервативна Республіканська партія. Іншим шляхом пішли партії, які почали об'єднуватись – УНП об'єдналась з УНДП та сформувалась Українська Національна Консервативна партія. Досить часто при незмінності назви партії змінювались її ідеологічні засади та стратегії з приходом у команду нових людей та розширенням ореолу партійної діяльності.

Основним, а відтак і головним, винуватцем внутрішніх і зовнішніх проблем України була «партія влади», що сформувалась в основному з представників старої номенклатури. Вони ототожнили свою вигоду з українською незалежністю швидше з прагматичних міркувань. Демократична опозиція опинилась на складному шляху свого розвитку. Першим еволюціонував НРУ як наймасовіша демократична організація. Ініціатором змін виступив В'ячеслав Чорновіл, який у 1993 р. переформатував Рух у партію і поставив його в опозицію до Леоніда Кравчука.

Опозиційно налаштовані до В. Чорновола особи утворили Конгрес національно-демократичних сил з метою підтримки Л. Кравчука. Проте усі ці партії були декорацією, аніж відігравали реальне значення в Україні та її політичному житті. У часи політичних перетурбацій злиття старої і нової еліти є гарантом сталого розвитку. Особливість української ситуації було те, що чисельна партія влади поглинула прошарок поодиноких колишніх опозиціонерів. Внаслідок чого українських демократів стало занадто мало, щоб скерувати українську політику в русло демократичних перетворень.

Таким чином простежується криза у націонал-демократичному таборі внаслідок відсутності єдиної ідеології та неготовності лідерів до швидкої зміни орієнтирів відповідно до економічно-політичної ситуації.

Разом з тим партія, що продовжувала традиційну організаційну структуру комуністичного типу, вирізнялась масовістю та сильною дисципліною – зареєстрована у 1991 р. Соціалістична партія України на чолі з О. Морозом, яка стала уособленням захисту комуністичних ідеалів. Висловлюючи претензії на владу, вони апелювали до того, що ніхто, крім них, немає «авторитетних підстав», про що неодноразово заявляв лідер соціалістів О. Мороз. З початку свого утворення СПУ мала радянську символіку, як і комуністична партія. На червоному стягові партії зображена золота емблема у формі молота, книги і колосків.

Найчисельнішою стала Комуністична партія України на чолі з П. Симоненко, з якої зняли заборону у 1993 р. Що цікаво, організаційне оформлення партії відбулось на II етапі з'їзду 19 червня у Донецьку, що збіглось із останнім днем страйків шахтарів. Окрім організаційної структури, КПУ зберегла та матеріальні ресурси КПРС. З відновленням КПУ остаточно формується лівий політичний спектр, до якого, окрім СПУ, примикає і як політичний проєкт СелПУ (лідер С. Довгань), що була зареєстрована у 1992 р. Остання активно протидіяла продажу землі та представляла інтереси директорів колгоспів та радгоспів у селах. Символікою партії був синьо-червоний прапор, а на їхній емблемі були зображені колоски як символ

трудящих. У січні 1994 р. ці три партії об'єдналися у єдину передвиборчу платформу.

Однак на Заході країни діяльність прокомуністичних сил наштовхнулася на труднощі своєї діяльності, які проявлялись у нерівномірності процесу організаційної розбудови первинних осередків партій через активну протидію з боку правих партій та відносна стабільність електорату, який не підтримував їхню ідеологію.

У роботі з виборчими програмами ми зосередили увагу на таких критеріях, що були основним розмежувальним фактором: ставлення до незалежності України, форми державного устрою та політичного режиму, проведенням реформ у економічній галузі та ставленням до відновлення відносин із Росією. Адже перша половина 90-х рр. ХХ ст. характеризувалась етапом протиборства двох напрямків розвитку української держави – одні висували вимоги повної незалежності України та орієнтації на прозахідний напрямок, тоді як інші були прихильниками реінтеграції в російське лоно, а тому ця боротьба розвивалась у двох сферах – соціально-економічній та геополітичній.

У програмних документах КПУ виступає за соціальну справедливість чесної праці, народовладдя та гідне життя, стабілізацію економічної ситуації протягом двох років та за рівність усіх перед законом, та за рівноправність усіх форм власності, відновлення зруйнованих зв'язків з Росією, і, за можливості, відновлення «союзу братніх народів», що проживають на теренах колишнього Радянського Союзу, а також виступали проти реабілітації ОУН-УПА.

Окрім того комуністи обіцяли відновити «найважливіші соціальних завоювань нашого народу – прав на працю, на відпочинок, на забезпечену старість, загальнодоступне безплатне навчання в усіх навчальних закладах та охорону здоров'я» [25].

Під час з'їзду Соціалістичної партії, що відбувся в жовтні 1991 р., соціалісти зробили ставку на населенні, що втратили власність та на

робітниках, тому зробили акцент на економічній платформі, яка б передбачала колективні форми власності та збереження державного регулювання підприємств шляхом прогресивного оподаткування. Для тієї групи населення, що займалась торгівельною діяльністю, пропонували введення 90% податку. Свою роботу вони націлювали на захист інтересів та соціальних прав робітників та селян.

Однією із вимог партії було призупинення введення власної національної валюти, а державні підприємства надати у власність трудового колективу. На III з'їзді, що проведений соціалістами спільно із представником Соціалістичної партії Росії 18-19 грудня 1993 р., з трибуни заявлено О. Морозом про скасування Інституту президенства: «можливо, залишимо його, як англійську королеву» [112. С. 2].

Загалом всі ліві партії проголошували соціально справедливе суспільство основною метою своєї діяльності, проте якими шляхами має сформуватись це суспільство та який його функціонал – у програмах не описано.

До того ж характерною рисою у агітаціях лівих сил став мовно-політичний сепаратизм, що проявився у виборчих програмах партій лівого спрямування, які використали тактику поділу українців на «своїх» та «чужих». Зокрема СПУ пропагувала фактичне повалення державності України та воз'єднання з Росією. Такі заклики імпонували виборцям, які були незадоволені розпадом СРСР, що дало можливість їм, зокрема КПУ, набрати найбільшу кількість голосів у виборчих перегонах. Ліві та лівоцентристські сили користувались великою популярністю саме через захист та підтримку російської мови у південно-східному регіоні держави. Власне у політичній програмі поширена агітаційна ідея щодо надання російській мові статусу другої державної. Ця ідея була маніпулюванням свідомістю виборців, адже присутня у всіх проросійських партіях і блоках, що брали участь у виборах 1994 р.

Національно-демократичний спектр був представлений, окрім НРУ під головуванням В. Чорновола, Конгресом українських націоналістів (КУН) на чолі з Я. Стецько, що був зареєстрований Міністерством юстиції України у 1993 р. Демократичною партією України (ДемПУ), яка заснована І. Драчем та Д. Павличко у 1990 р. та Українська Республіканська партія (УРП) на чолі з М. Горинем.

До радикально налаштованих правих партій можна віднести Конгрес українських націоналістів (КУН), що утворений у 1992 році під час проведення Установчого з'їзду у Києві та створений за ініціативи Організації Українських Націоналістів. На вибори він йшов у створеному виборчому блоці «Єдність», що об'єднав близько 30 громадських організацій та партій Вінниччини. Серед висунутих кандидатів – військові, науковці та журналісти, а також партія надає підтримку кандидатам від НРУ, УРП та ін.

У внутрішній політиці КУН заявив про прийняття Конституції, що закріпить правовий статус України як національної, правової, унітарної держави із президентсько-парламентською формою правління. Основою економічного розвитку бачили соціально-ринкову економіку із сильним приватним сектором з можливістю використання іноземного інвестиційного капіталу. На думку КУН, земля має бути у власності селян та має бути спадковою, а земельний фонд колгоспів має бути розділений лише частково.

Питання соціальної політики передбачало реалізацію національної та соціальної справедливості, цілями якої є створення ефективної системи працевлаштування та виплат, охорони здоров'я, та реалізація ефективної адресної допомоги для малозахищених верств населення.

Напередодні виборів у правоцентристському таборі виділяються два рівносильні політичні центри – НРУ та ДемПУ-УРП. Характерною ситуація стала у Хмельницькому, коли КУН не змогла знайти спільну мову з представниками місцевого осередку партій НРУ та УРП щодо передвиборчої кампанії, що коштувало демократичним силам часу та голосів. Через перегрупування сил, що супроводжувалося об'єднанням осередків ідеологічно

споріднених партій, ідейні позиції членів яких почали коливатись, що внаслідок призвело до частого перетікання їх з однієї політичної сили в іншу.

В умовах змін політичної атмосфери, що проявилась у перекваліфікації НРУП з громадсько-політичної організації на партію зі зміною назви «Народний Рух України» від лютого 1993 р. з подальшим її реєструванням. 13 листопада 1993 року Велика Рада НРУ зібралась в Києві з метою обговорення ситуації, пов'язаної з виборами до Верховної Ради, в результаті якого вирішили зібрати П'яті двоетапні Всеукраїнські збори НРУ на 10-12 грудня 1993 р. Під час заходу було затверджено передвиборчу платформу і стратегію партії щодо виборчої кампанії до Верховної Ради. Беззаперечним лідером був В. Чорновіл, який висувався на виборах на Тернопільщині.

НРУ визначає, що основним завданням оновленого парламенту буде врегулювання законодавчого забезпечення у соціально-економічних питаннях, а також зміна структури самого законодавчого органу через запровадження парламентсько-президентської форми правління, при якій уряд буде підзвітний парламентові.

У виборчій програмі також простежуються перші децентралізаторські тенденції – партійці пропонували законодавчо закріпити право міст та сіл самостійно обирати форму самоврядування. Також вважали, що економічні реформи будуть успішними тоді, коли частка приватної власності стане більшою ніж 50%, з початком започаткування процесу приватизації землі та корпоратизації державних підприємств. Окреме питання у програмі займає розвиток та підтримка української армії та національних меншин. До того ж одними із перших на Зборах, хто представив свою символіку був Народний Рух України, що містила традиційні національні елементи: тризуб з написом: «РУХ».

Українська Республіканська партія (УРП) стала першою організацією, що була зареєстрована у Мін'юсті. Партія шляхом подолання кризи бачить структурну перебудову національної економіки та розв'язання продовольчої проблеми, щоб надати мешканцям гарантії соціального захисту. На думку

членів партії, основою високого рівня добробуту народу може бути тільки розвинута економіка та соціально орієнтована державна політика. А основа політичної системи – парламентська республіка, у якій будуть гарантовані свободу діяльності всі організації та партії.

Першим кроком до змін, на їх думку, має бути припинення змін законодавства заднім числом, завершення приватизації, створення прозорої системи оподаткування введення режиму енергозбереження та розвиток альтернативних джерел енергії.

Українська консервативна республіканська партія утворилась у 1992 р. внаслідок розколу УРП та виходу із її числа частини партійців на чолі із С. Хмарою. За програмою, підвалинами для партійної ідеології слугував «поміркований націоналізм». У своїй програмі доводили, що основою держави має бути відроджена українська нація, яка сформована на принципах християнства та націоналізму.

Державна політика має бути спрямована на укріплення унітарної держави з сильною центральною владою, але з сильними органами місцевого самоврядування. Допускали можливість встановлення тимчасової диктатури чи авторитарної влади з метою встановлення «справедливої правової демократії». Державна політика має бути спрямована на підтримку освіти, науки, культури. Доволі радикальними є висловлювання щодо твердження про багатонаціональну державу, вважали, що то є міф і прагнули не допустити встановлення впливу національних меншин, але із забезпечення їх правами.

Характерною рисою українського консерватизму, зокрема в цій партії, було переважання у них національно-культурних ідеалів при недооцінці економічних інтересів. Забігаючи наперед констатуємо, що українцям не імпонували консервативні ідеї.

Демократична партія України на чолі з Володимиром Яворським на вибори до ВР України йшла, консолідуючись із іншими місцевими партіями її ідейного спрямування, але із власною виборчою програмою. За мету

представники політичної партії поставили побудову вільного і демократичного суспільства в Україні, для якого будуть створені всі умови для всебічного розвитку людини.

ДемПУ пропонувала наступні рішення для виходу країни з політичної кризи: поділ гілок влади на законодавчу, виконавчу і судову, та чітко упорядкувати законодавство, а з економічної – провести широку програму реформ щодо системи власності з обов'язковим введенням власної грошової одиниці.

Чільне місце у програмі займає питання соціального захисту непрацевдатного населення та військовослужбовців. Партія має чіткий орієнтир – Україна як велика європейська держава, яка повинна позбутись орієнтацій на Росію, але підтримуючи з нею добросусідські відносини.

Створена у 1990 році Ліберально-демократична партія України у своїй роботі опиралась на досвід європейського лібералізму, що проголошував людину як вищу цінність. З огляду на її ідеологічну спрямованість, лідери партії у своїй програмі націлили увагу на створення в Україні такого громадянського суспільства, яке б забезпечило кожному громадянину реальні права та свободи. Економічний розвиток представлений економічною свободою, основою якої має бути приватне підприємництво та вільні ринкові відносини, у які неможливе втручання держави. У питаннях державного будівництва ЛДПУ підтримувала ідею, що Україна повинна бути федеративною державою.

До третього спектру належали центристи, що сформовані партіями: Партія демократичного відродження України (ПДВУ), Ліберальна партія України (ЛПУ), Партія праці (ПП), що представляли інтереси регіональних бізнесменів, та Партія зелених, що сформувалась з асоціації «Зелений світ» восени 1990 р. і офіційно зареєстрована Мін'юстом навесні 1991 р. Зелений є візитівкою захисників навколишнього середовища. Тому емблема партії являла собою зображення комбінованого знаку, що складалось із стрічки зеленого кольору, на тлі якої в два рядки розташований словесний вираз

«партія зелених» темно-зеленого кольору та зображення соняшника жовтого кольору, яке знаходиться праворуч від виразу.

Партія демократичного відродження України (ПДВУ) вважала себе демократичною партією, що бачила розвиток українського парламентаризму без єдиного політичного центру, натомість із розгалуженою системою політичних утворень із вільним утворенням фракцій. Під час п'ятого свого з'їзду команда не змогла дійти до повного консенсусу щодо усіх проблем і складних питань у виборчій програмі.

Своїм головним завданням у соціально-економічному розвитку країни партія поставила денационалізацію державних підприємств та закласти підвалини розвитку усіх форм власності, щоб сформувати вільний економічний ринок праці та забезпечити соціальну захищеність людини.

Ця політична сила першою заявила про підтримку тих партій, які вибудовуватимуть своє стратегічне бачення щодо будівництва України як демократичної держави з сильною ринковою економікою виключно мирними шляхом реформ.

Плацдармом для поширення ідей Ліберальної партії України став Донецьк, тому ідеологія партії була спрямована на бізнесменів, і у своїй програмі робить акцент на радикальне оновлення економіки з елементами соціального захисту населення.

Основним завданням, що ставили перед собою керівники партії, було сприяння узаконенню ліберального світогляду з метою досягання як громадянської гармонії всередині країни, так і міжнародної. Щоб утвердити правову партія пропонувала включити у порядок денний ВРУ нового скликання прийняття законів, що б декларували приватну власність на землю та нерухомість, введення національної валюти та укладення міжнародних угод про безвізовий режим України зі всіма країнами світу

Емблема виконана у формі кола, у центрі якого зображений птах з гілкою, а нижче розташований надпис «ЛПУ». Це зображення було у рамці, навколо якої описана назва партії.

Українська селянська демократична партія (УСДП), якою керував письменник Сергій Плачинда, запропонувала 8 пунктів у своїй виборчій програмі для розвитку української держави. Першим із яких було будівництво «самостійної правової Української народної держави», а влада партій якої буде обмежуватись конституційним устрій та впливом ЗМІ. На з'їзді партії був проголошений курс на «український національний капіталізм семиренківського типу».

Партія проголошувала підтримку соціально-політичних прав селянства, а отже селянське господарство було основою економічної платформи, що передбачало не лише відродження та розвиток ринку у селах, а й створення основ для еквівалентного обміну екологічно чистих продуктів харчування між селом та містом. Також соціальною основою партії були інтелігенція, пенсіонерів та всіх працюючих, тому УСДП проголошувала за мету створення належних матеріальних благ для свого електорату.

Єдиною партією, що проголосила релігійні цінності основою розвитку була Українська християнсько-демократична партія (УХДП), яка у 1990 р. трансформувалась із створеного у 1998 р. Українського християнсько-демократичного фронту.

У своїй виборчій програмі УХДП вимагала від органів влади пропаганди релігії, вимагала права на публікацію релігійної літератури, рівних прав усіх конфесій та рівноправності в інших правах і свободах. Однією із цілей виборчої програми була ліквідація тоталітаризму у всіх її проявах.

«Партія праці» створена на Установчій конференції у грудні 1992 року, а керівництво якої проголосило своїм головним завданням впровадити у державі соціально-орієнтовану економіку. У своїй програмі обстоювали ідею вільного співробітництва з країнами СНД.

Однак позиція партії щодо визначення політичного спектру була досить не чіткою, що проявилось у таких рисах: партія оголошувала боротьбу як тоталітаризму, так і націоналізму, фашизму та сепаратизму. У програмі

національного розвитку проголошують рівність всіх національностей та їхніх культур, а також вимагають затвердження російської та інших мов відповідно до специфіки регіону як державних.

Створена у травні 1990 року Соціал-демократична партія України (СДПУ) своїм головним лозунгом «свобода, справедливість, солідарність» намагалась агітувати людей через заявлену підтримку як підприємця, так і найманого працівника, але без абсолютизації будь-якого виду праці. Ідеалом партії виступає демократична держава із сильною соціальною базою, де б кожен міг відстоювати свої інтереси через участь у партії чи громадської організації.

У своїй політичній програмі партія проголосила обмежити бідність, а не багатство. У передвиборчій програмі соціал-демократи, відповідаючи на питання якою має бути Україна та на якій основі будувати взаємовідносини із іншими державами, відповіли, що питання інтеграції України, як незалежної демократичної правової держави, має вирішувати народ через проведення референдуму.

Українська партія справедливості (УПС) була утворена представниками громадських спілок ветеранів, інтелігенції та студентської молоді у грудні 1992 року. У виборчій програмі ставлять питання власності на перше місце, вважаючи що організація матеріального виробництва не відповідає інтересам країни. УПС вважає, що мають бути різні види власності, однак найбільше підтримує акціонерну форму власності, при якій кожен громадянин матиме право на володіння часткою підприємства, окрім тих сфер виробництва, де виробляється продукція стратегічного призначення.

Економічна програма партії передбачала реформи у господарській, грошовій, податковій та ціновій галузях, а основою реформи є приватизація державних підприємств. Грошова реформа передбачала перехід на власну національну грошову одиницю – гривню, а цінова – передбачала регулювання цін на товари народного споживання тільки для виробників-

монополістів. На думку партійців, справедливість – верховенство закону, рівність та відповідальність перед ним усіх.

Конституційно-демократична партія виникла навесні 1991 р., коли розвал СРСР став очевидним. У своїй програмі конституційні демократи ставлять акцент на зміні державного ладу шляхом виборів до конституційних (установчих) зборів, які б мали зацікавити регіони в існуванні України як єдиної федеративної держави. Також кадети пропонували президентську форму правління із двопалатним парламентом.

В економічній галузі вони пропонували комплекс реформ, але основою для їх впровадження має стати фінансова система з подальшим реформуванням податкової системи. Кадети бачили розвиток економіки у лібералізації цін з реорганізацією валютної біржі, заохоченні експорту та валютного ринку. А також відмовитись від державного дотування та перейти до адресної соціальної допомоги, та скоротити армію та державний апарат з метою економії бюджету.

Партія вважала позитивним кроком сфері економічних відносин перехід до приватного господарства, однак засуджували практику надання земельної ділянки в оренду. На думку партійців, бізнес – це основа ринкової економіки, тому важлива підтримка малого бізнесу, яка передбачала спрощення юридичних процедур реєстрації підприємств та ввести пільги на оподаткування із подальшим скасуванням статті в ККУ «про спекуляцію».

Українську партію солідарності та соціальної справедливості (УПССС), що була створена у липні 1993 року, очолив підприємець, власник концерну «Едланд» Едуард Лашутін, який не мав українського громадянства. Його висунув колектив Старокостянтинівської лікарні на Хмельниччині. Це партія, яка публічно заявила, що формує центристську орієнтацію та є партією парламентського типу.

У програмних принципах партії декларована солідарність всіх громадян незалежно від національної чи соціальної приналежності. Основою виступає за соціальне партнерство з метою об'єднання всіх верств населення

та припинення конфронтації між класами. Для партійців «соціальна справедливість – це право людини розпоряджатись наслідками своєї праці і заробляти стільки, скільки дають змогу здібності кожного» [24]. Проте питання соціальної допомоги соціально незахищеним групам населення займає важливе місце у програмі партії.

Економічна складова програми обґрунтована тезами про стабілізацію ситуації через припинення інфляції, реформування банківської справи та розвитку виробничих потужностей, зокрема у приватному секторі.

Трудовий конгрес України (ТКУ), що заснований А. Матвієнко у квітні 1993 р., активність якого була доволі сильною, адже за порівняно короткий час у 18 областях були створені партійні осередки. До того ж під час Другого з'їзду партії, координатор Ради ТКУ тверезо оцінив виборчі можливості молоді партії, але, йдучи на вибори, виробили програму, що склалась внаслідок аналізу основних помилок влади. Вже 7 грудня 1993 року Трудовим конгресом України та профспілками створено громадсько-політичний передвиборчий блок «Солідарність заради добробуту і прогресу», а своїми пріоритетами проголосили: «людина – ринкова економіка – держава». Вважали, що розвиток України неможливий без оновлення органів влади новими політиками, з метою збалансування представництва всіх верств населення та регіонів.

Блок виступив за оздоровлення економіки шляхом поетапним переведенням її на ринкові умови та впровадженням технологічної модернізації, забезпечити кожному право на працю та справедливий зарібок. Конгрес виступав за проведення реформ Збройних Сил України, а також реалізації доктрини про без'ядерний статус України.

На думку трудовиків, соціальна політика мала охоплювати як малозахищені верстви населення, так і працездатне населення. При проведенні земельної реформи партійці рекомендували врахувати регіональні особливості та сприяти розвитку всіх форм власності у селах, з метою урівноваження економічного становища з містом.

Про намір взяти участь у виборчих перегонах за депутатське крісло заявила новостворена Спілка офіцерів України (СОУ), кадровий склад якої був сформований виключно із військовослужбовців і програма націлена теж на військових. У своєму зверненні закликали обрати «замість збанкрутілої перефарбованої номенклатури справжніх патріотів України...» [117].

Партії, що утворювались протягом 1991-1994 років, відрізнялись від політичних об'єднань, створених до 1990 р., адже вони уже мали кілька видів організаційного оформлення. До прикладу: Українська Гельсінська Спілка як об'єднання громадян трансформувалась в Українську республіканську партію після установчого з'їзду; «Партія праці» сформувалась з об'єднань людей, що не мали політичної діяльності; Партія демократичного відновлення України виникла через дезінтеграційні процеси в Комуністичній партії України; Народна партія України сформувалась внаслідок цілеспрямованої діяльності окремої особистості – Юхновського, частина партій сформувалась на руїнах старих політичних утворень.

Вивчення виборчих програм 1994 р. проілюструвало, що значний відсоток новоутворених політичних партій так і не змогли чітко сформулювати свою позицію щодо соціально-економічного та політичного розвитку держави в цілому, а самі положення повторювали одна одну, основу яких складала абстрактність ідеологічних цінностей. Експертність переважної більшості партій залишалась складною при формулюванні викликів та реформ, що пропонувались їхньою політичною силою. В посткомуністичній Україні багатопартійність вважалась панацеєю проблем суспільно-політичного розвитку, тому діяльність політичних партій мала б бути основою для конкуренції моделей розвитку українського суспільства. Однак в тогочасній дійсності таке судження виявилось помилковим.

РОЗДІЛ III

ОСОБЛИВОСТІ ВИБОРЧИХ КАМПАНІЙ: ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ, ПЕРЕХІД ТА РЕЗУЛЬТАТИ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ ТА ВИСВІТЛЕННЯ ЇХ У ЗМІ

3.1. Перебіг виборчої кампанії 1990 року

Від того, хто прийде у Верховну раду буде залежати ефективність модернізаційних процесів Перебудови у всіх сферах життєдіяльності суспільства та, власне, доля номенклатури, – це розуміли всі. В першу чергу під цією ефективністю розуміється бюрократична система та яким буде законодавство: реальним чи ні.

Ще з осені, не дочекавшись офіційного старту виборчої боротьби, НРУ розгорнув широкомасштабну діяльність з метою консолідації опозиції та суспільства загалом. У регіонах формувались обласні демократичні блоки, які узгоджували списки кандидатів у депутати, а хід кампанії висвітлювали у неформальних органах друку.

Важливою точкою об'єднання всіх патріотично налаштованих організацій на старті виборчої кампанії стало створення Демократичного блоку виборців України (Демблок) з метою згуртування громадян задля участі у парламентських виборах, ініціатором створення якого стала Велика Рада Руху, а співзасновниками були 43 громадські організації, котрі не вважали себе політичними партіями, в тому числі Українська Гельсінська Спілка. Організаційне оформлення Демблоку відбулось 18 листопада 1989 р. у Києві на Нараді представників демократичних об'єднань України.

Тоді ж було й ухвалено сформований Рухом Виборчий маніфест Демократичного блоку України, у якому було сформовано передвиборчу програму опозиційних сил, а також сформовано Комітет координації виборів [195. С. 338].

Але водночас учасники подій, журналісти газети «Вільне слово», стверджують, що консолідованості бракувало і Народному Рухові з

демократичними організаціями: «...визвольна боротьба почалася! Значною мірою вона йде стихійно, протести й обурення не завжди виливаються в чітко окреслені дії. [...] Доводиться з болем бачити, що часто немає чіткості і повного взаєморозуміння в діях демократичних організацій і Народного РУХУ» [123].

Керівництво КПУ, розуміючи складність і неоднозначність ситуації, в якій опинилось напередодні виборів, почали формувати план дій щодо участі у виборчих перегонах, починаючи з намагання ухвалити недемократичний закон про вибори та реально з етапу формування виборчих комісій (листопад 1989-січень 1990 р.) та закінчуючи проведенням першої сесії нового скликання ВР.

КПУ до республіканських виборів йшла в розпорошеному стані через стрімке скорочення компартійців та падінні авторитету на деяких державних установах та організаціях, які супроводжувались страйками через погіршення економічної кон'юнктури. В результаті партія втрачала соціальну основу у власному електоральному полі, що призводило до зміщення політичних акцентів та пошуку нових політичних конфігурацій.

Для того, щоб зберегти владу за комуністичною партією, влада пішла на крок висунення кандидатами представників міліції, вважаючи, що майбутня кампанія буде проходити у складних політичних обставинах та призведе до зниження авторитету як КПУ, так і органів внутрішніх справ. Про це повідомляє «Вісник виборця», що є друкованим органом Дрогобицького об'єднаного відділення Руху, посилаючись на два витяги із документів із грифом «для службового користування» [37]. У цих витягах мова йде не лише про ідеологічну мобілізацію співробітників міліції, а й про тиск на виборців шляхом залякування їх боротьбою зі злочинністю в особах опозиційних кандидатів у депутати.

Офіційним стартом передвиборчої агітації став київський мітинг, організований Рухом 3 грудня 1989 р. під гаслом «Через демократичні вибори до демократичної держави», на якому було прийнято дві резолюції

[81]. Перша стосується закликів громадян об'єднатись довкола Демократичного блоку та підтримати Рух на виборах, а у другій – висунуто вимогу до влади встановити інформаційні стенди передусім для громадських демократичних організацій. У своїх виступах представники УГС озвучили позицію щодо утвердження економічної та політичної незалежності України, а також прозвучало звернення працівника поліції саморозпуститись до комуністичної партії, що приводить загального висновку про крах політичного впливу КПУ.

Були випадки, коли висували кандидатів у народні депутати прямо на мітингах. Зокрема на одному з них, що був присвячений Міжнародному дню прав людини, активісти з-поміж Всеукраїнського товариства репресованих, Руху, УГС, УНДЛ і СНМУ запропонували включити у список кандидатів у депутати Євгена Пронюка, що був головою Всеукраїнського товариства репресованих – організація на федеративних засадах ввійшла до «Меморіалу» як окрема юридична особа [161. С. 464; 68]. Загалом на мітингах, які пройшли в січні-лютому майже по всіх обласних центрах, опозиція завдавала серйозний удар по репутації КПУ. Через що партактив намагався всіма силами ліквідувати будь-які прояви активності громадських організацій, що викликало у людей ще більшого обурення діяльністю Комуністичної партії.

Висунення кандидатів до Верховної Ради розпочалось 4 грудня 1989 року. У переважній більшості кандидатів висували трудові колективи підприємств та колективних господарств, разом з тим у регіонах створювались осередки демократичних організацій, з метою не лише агітації за свого кандидата, а й щоб мобілізувати свідомих громадян до підтримки тих чи інших ініціатив. «У нас важче висунутись в кандидати, ніж здобути перемогу на виборах...» – підсумовував кандидат у народні депутати В. Чорновіл в інтерв'ю журналу «Сучасність» [109. С. 72].

Влада не лише перешкоджала висуватись громадянам у кандидати, а й перешкоджала зустрічатись із виборцями, міліція арештовувала за участь у

мітингах або навіть без пояснень, а представників УГС та Руху звільняли з роботи. Інформатори УГС газеті УЦІС повідомляли про події, що відбувались.

Зокрема, в Чернівцях звільнено активіста НРУ І. Нестерчука з посади старшого наукового співробітника Чернівецького університету та одним із перших почав повідомляти про «дитячу хворобу», в Донецькій області звільнено з роботи секретаря комітету комсомолу однієї із шахт А. Пастушенка, а також капітана міліції Мельникова за членство в НРУ [56; 98].

Органи друку УГС також повідомляють про те, що одним із явищ порушення процедури висунення кандидатів стали таємні збори, на які запрошено лише представників партії телефоном, що проходили без кворуму і результатом стала перемога апарату партії над гідністю українців [69]. Іншою ж формою порушення стали перенесення таких зборів по висуванню кандидатів на інші години чи дні та зі свідомою фальсифікацією обирали президію. У львівській області за такою схемою висунули кандидата завідувачем ідеологічного відділу Нестеревського райкому КПРС «свої» люди з різних підприємств міст [80].

Станом на 4 січня 1990 року виборча кампанія пройшла перший етап: висунення кандидатів у народні депутати колективами пройдено, з 4 січня тривала реєстрація кандидатів Центральною виборчою комісією. Загалом, згідно з даними ЦВК, які опубліковані у «Правде Украины», кандидатами у народні депутати по 450 округах висунуто 3 840 особи, що складало близько 8 людей на округ, але на деяких округах Києва чисельність кандидатів сягнула більше ніж тридцять [62. С. 1; 17]. Різна динаміка висунення кандидатів була домінантною у всіх регіонах країни, найбільше кандидатів висунуто на Львівщині та Франківщині, а найменше в східній частині України. За статистикою, яку подано у ЗМІ, серед всіх зареєстрованих лише 10-15% становили представники незалежних громадських організацій, 23% – представники партійного апарату, 21% – керівники підприємств та колгоспів,

майже 10% – робітники та колгоспники, і 12% безпартійні кандидати, жінки – 7,5%, молодь – майже 5%, і один єпископ Чернівецький та Буковинський Антоній, що висунутий Зеленим рухом Буковини та Фондом милосердя [127. С. 12; 125].

В ході опрацювання статистики, яка подана цим друкованим органом КПУ, ми виявили, що прихована агітація за кандидатів-комуністів присутня з перших днів виборчої кампанії – фактично ігнорується аналітика щодо кандидатів, поданих і підтриманих Демблоком. Так, у статтях говориться, що більшість зареєстрованих кандидатів є комуністами різних прошарків населення і водночас вводиться маніпуляція «о доверии избирателей к партии, начавшей перестройку и стремящейся к обновлению нашего общества...» [105; 129]. В той час і редакція «Літературної України» з початком реєстрації кандидатів почала відкрито агітувати за письменників СПУ «як людей широких знань, активних діячів перебудови» [99]. Поряд з тим у Львові демократичні сили -поміж громадських організацій підтримали на виборчих перегонах, окрім своїх представників, лиш одну людину з «обласного олімпу» КПРС – мера Львова Богдана Котика [74. С. 21].

Масовим явищем порушення виборчого законодавства стала відмова ЦВК реєструвати кандидатів від громадських організацій, або відповідальні за висунення представники від партапарату відмовлялись ставити печатки або «знаходили» інше порушення у процедурі висунення колективом свого кандидата. До прикладу, на 106 виборчому окрузі Дніпропетровської області Окружна виборча комісія відмовила у реєстрації голові Дніпропетровського Руху М. Шулику, аргументуючи позицію «...в окрузі уже висунуто чотири кандидати, і цього вистачить..», проте завдяки суспільному спротиву рішення було змінено виконкомом ради цього округу [54]. Звісно, влада не ризикувала відмовляти у реєстрації найбільш впізнаваним для народу осіб, тому що розуміла до яких наслідків це може призвести.

Найбільше відмов отримали кандидати від «Зеленого світу» та ТУМ. У «Літературній Україні» члени ТУМ Івано-Франківської та Дніпропетровської

областей скаржились, що аргументами відмови у реєстрації були надумані причини, метою яких було скомпрометувати діяльність організації та самого кандидата [91]. Через що країною наприкінці січня – початку лютого прокотились мітинги з підтриманими громадянами резолюціями з вимогами провести повторну реєстрацію кандидатів та переобрати комісію.

Так, 27 січня у Полтаві та 28 січня у місті Вижниця, Чернівецької області мітинг відбувся «з приводу масових порушень виборчими комісіями області законодавства про вибори і відмовою у реєстрації кандидатам від Демократичного Блоку...», 28 січня у Києві демонстрація протесту організована організацією «Зелений світ» по причині відмови ЦВК реєструвати кандидатами у народні депутати представників цієї організації, а тернополяни та жителі Франківщини пікетували будинок обкому та міську раду з тієї ж причини [67. С. 13; 78]. Про факт перешкоджання проведення демократичних виборів можна судити і з того, що лише Народний Рух України за перебудову як громадсько-політичну організацію було офіційно зареєстровано 9 лютого 1990 року, після того як було опубліковано весь список кандидатів у народні депутати.

Внаслідок порушення виборчими комісіями процедури висування та реєстрації кандидатів не були зареєстровані кандидатами сотні громадян, що були висунуті різними громадськими організаціями. На знак протесту проти свавілля виборчих комісій декілька кандидатів зняли свої кандидатури, зокрема це зробили Д. Павличко, В. Яворівський та Ю. Щербак (однак згодом передумали, тому що були обрані депутатами), які як народні депутати Верховної Ради СРСР неодноразово звертались до Президії ВР УРСР з метою звернути увагу на подібні конфліктні ситуації, що набули поширення по всій території України [93; 94]. Гіршою ситуація була у сільських місцевостях, де мешканцям не лише погрожували звільненням чи іншими обмеженнями, а й процес голосування та підрахунку голосів не був відкритий для громадськості, що призводило до маніпулювання та викривлення результатів.

4 та 18 березня 1990 року вперше проведені вибори на засадах ліберального виборчого законодавства, які мали демократичне забарвлення та засвідчили змагальність та альтернативність виборів. Вибори пройшли у два тури – у першому взяли участь 84,69% виборців і обрано 112 народних депутатів, тоді як в другому турі було розподілено левову частку мандатів, хоч і явка виборців склала близько 60%.

Власне вибори не пройшли безхмарно, засоби масової інформації повідомляли про численні порушення, а саме голосування проходило у доволі напруженій атмосфері. Першим дзвінком порушення виборчого процесу стала заборона іноземним спостерігачам зі Сполучених Штатів Америки та Канади в'їжджати в Україну на період виборів, про це повідомив щотижневик «Свобода», що друкується українською діаспорою в США.

Досить швидко приходили звістки про порушення комуністами Закону про вибори поширеним способом – завчасно заповнювали виборчі бюлетені, в одні руки давали декілька бюлетенів, а декотрим громадянам взагалі відмовляли у реалізації виборчого права через невнесення їх у список виборців чи мовилось про брак бюлетенів. В певних випадках в урнах виявлялось більше бюлетенів, ніж тих, хто прийшов голосувати. Про один з випадків повідомив осередок НРУ у Тернопільській області: «...по виборчому округу ном. 55, де балотувався Рубльовський В.А., по списку нараховувалось 567 виборців, взяло участь у голосуванні 562, при розкритті урни знайдено 639 бюлетенів» [161. С. 603].

Повідомлялись і випадки свідомого псування бюлетенів виборчою комісією, так на одній із діляниць у Львові було закреслене прізвище В. Чорновола із позначкою «вибув». Країною швидко ширились новини про намагання сфальсифікувати результати виборчого процесу. Одним із таких було повідомлення про затримання громадськими спостерігачами жінки, яка намагалась вкинути 15 бюлетенів в урну для голосування на підтримку кандидата, що очолював райвиконком Київської області.

Не зважаючи на заборону агітації в день голосування, низка дільниць розміщувала агітаційну атрибутику на користь «своїх» кандидатів, до того ж були випадки, коли «агітатори» заходили в кабінку для голосування із виборцями та «радили» за кого голосувати. Як повідомляє прес-служба УГС, у селах Кам'яно-Бузького району Львівської області представники партапарату під час агітації, так званої допомоги, людей похилого віку переконували закреслювати у виборчому бюлетені кандидатів від Демблоку [79].

Через те, що переважна більшість кандидатів була на виборчих дільницях в ролі спостерігачів за дотриманням всіх процедур комісіями, то були випадки, при яких кандидати Комуністичної партії брали на дільниці дефіцитні та імпорتنі товари, щоб підкупити виборця. Були випадки, коли спостерігачів та довірених осіб від Демократичного блоку не допускали на виборчі дільниці, особливо це порушення було найбільш активно поширене у Києві, мотивуючи це тим, що голова дільниці не узгодив посвідчення, хоч цієї вимоги в законодавстві прописано не було.

Проти кандидатів від Демблоку продовжував чинитися психологічний тиск з боку органів влади та їх друкованих органів, в яких друкувались принизливі та матеріали, що компрометували кандидатів, підтриманих Рухом. Так, рухівців називали «екстремістами», зокрема таку заяву зробив секретар парторганізації КПУ М. Мазурик: «шкода, що ми тих екстремістів не прибрали своєчасно, дали їм розростись...» [161. С. 604].

Голова Центральної виборчої комісії В. Бойко на першому засіданні ВР резюмував виборчу кампанію так: «у ході виборчої кампанії 1990 року на 450 депутатських мандатів претендували понад 3 тис. чоловік. За місце в українському парламенті змагалися представники майже всіх верств суспільства. Змагалися ідеї, змагалися програми, змагалися характери. Вибори засвідчили зрослу активність і заінтересованість громадян у дальшому поглибленні перебудови, розширенні демократії, повного утвердження народовладдя» [14].

В результаті, з 443 мандатів – 381 мандат отримали члени КПУ. За статистикою, 97 осіб були займали керівні посади в міністерствах та заводах; 85 осіб – партійні керівники; 48 осіб – голови виконкомів, начальники управлінь, відділів; 35 осіб – голови колгоспів; і останнє місце – 31 особа, займали науковці та професорсько-викладацький склад закладів вищої освіти.

Перші альтернативні вибори яскраво продемонстрували, що комуністична партія не має всенародної підтримки, бо за результатами лише 60% виборців віддали свої голоси за них. Це стало шоком для партії, бо при розгляді результатів соціологічних опитувань не враховано було як біполярний характер виборів, так і низьку інформативність виборців про кандидатів, тому успіх демократичних сил значно перевищив прогнози соціологічних груп, а кандидати від КПУ набрали значно менше, ніж очікувалось.

І хоч результати виборів стали втішними для рухівців та їх виборців – 25% мандатів. Все ж очевидними були й прорахунки у програші окремих кандидатів. Однією з причин необрання народними депутатами кандидатів від Демблоку стало таке собі громадське страхування, сенс якого зводився до того, щоб внаслідок ймовірних відмов у реєстрації, «на заміну» пропонувались інші кандидати. Це призвело до того, що двоє і більше кандидатів, висунуті Демблоком на вибори, сходились у боротьбу на одному виборчому окрузі, що ускладнювало вибір для виборців і спричинило розсіювання голосів, що призводило або до перемоги кандидата від КПУ або до голосування у наступному турі виборів.

Друга причина – різниця у поглядах В. Чорновола, Л. Лук'яненка, І. Драча, Д. Павличка та інших кандидатів, які хоч і йшли на вибори з однією програмою Руху, та все ж несли у маси різне бачення не лише майбутнього України, а й майбутнього Руху. Обіцянка кандидатів домогтися політичного та економічного суверенітету України сприймалась як важка боротьба українського народу за свої права та історичну даність, та навряд чи розуміли

кандидати Демблоку, що Кремль в юридичній особі Верховної Ради СРСР чи безпосередньо М. Горбачов так легко винесе ухвалу щодо самостійності України, економіка якої була так важлива для збереження СРСР.

Певна голослівність кандидатів через відірваність очікувань від реальності з одного боку, а страх виборців – з іншого дали результат непевності вибору. В одній зі статей УЦІСУ, що присвячена виборами до Верховної Ради, намічена тенденція за результатами опитування виборців, що переважна їх більшість не цікавилась перебігом виборчої кампанії та не знала навіть приблизних прізвищ кандидатів та їх позицій по своєму округу, а зі списком ознайомлювались лише під час голосування [20. С. 1].

Ще восени при дискусіях про затвердження Закону про вибори демократичні сили агітували за те, щоб ігнорувати вибори, однак з прийняттям більш демократичного закону ця вимогла зникла з дискусій, однак, через недостатню виборчу активність у південно-східній частині України Демблоком та УГС зокрема, в Одесі виборці вважали, що вибори є недемократичними, тому бойкотували їх. Це коштувало УГС поразці комуністам.

Результат виборів продемонстрував, що успіх виборчої кампанії буде залежати навіть не стільки від досягнень окремо взятого кандидата, скільки від суспільно-політичної ситуації в окрузі, приналежності кандидата до опозиційного чи провладного блоку і роботи кандидата протягом останнього тижня агітаційної кампанії.

Тому поширеним явищем стало те, що перемагали маловідомі особи, часто від демократичних сил, чия активність збіглась із настроями виборців та рейтингом популярності організації, що його підтримувала. Великого значення для результату виборчої кампанії мало мовне питання, адже ліві та відверто проросійські кандидати спрямовували свою боротьбу на дискримінацію української мови, що призвело до консолідації виборців на Заході та Сході Української РСР, що дало можливість опозиційним кандидатам взяти значну кількість мандатів.

Вибори 1990 р. стали початком інституалізації партійної системи, проте через правові та політичні причини, структуризація парламенту відбувалась уже під час формування фракцій за ідеологічним критерієм – ліві, що представляли «Групу 239» та не ліві – «Народна Рада».

3.2. Особливості виборчої кампанії 1994 року.

Верховна Рада I скликання для українців стала розчаруванням, не зважаючи на головні досягнення у державному будівництві та у міжнародних відносинах, це розуміли і самі народні обранці. Більша частина виборців навіть не бачили депутата округу, серед яких були також і обранці від Демблоку, які на старті кампанії 1990 р. обіцяли новий рівень парламентської комунікації.

Партії центристського напрямку, які висували кандидатів розуміли тенденцію, що основним питанням, над яким має працювати оновлений парламент, є також і соціальна політика, спрямована на захист інтересів працівників, безробітних, пенсіонерів, жінок.

Вже з листопада 1993 року розпочалась неофіційна виборча кампанія, відтоді як понад 20 партій та громадських організацій об'єднались з метою проведення спільної кампанії проти прокомуністично налаштованих кандидатів, що передбачало координацію практичних дій та програм кандидатів. У містах почали створюватись виборчі координаційні комітети, до яких приєднались майже всі політичні партії. Одними із таких стали створення у Криму Комітету «Крим з Україною» та в Одесі [32]. Керівники 16 організацій підписали спільну Відозву, мета якої – змінити склад ВР на користь тих сил, що здатні вивести країну із кризи. Також було погоджено створення «Центру сприяння демократії та державності України» на чолі з І. Драчем. Окрім того утворений Комітет «Вибір-94», головами якого обрано члена НРУ Сергія Одарича та Левка Лук'яненка.

«Закликаємо вас підтримати на виборах представників демократичних сил, об'єднатися для захисту державності, для реформування суспільства, в

ім'я злагоди, миру й добробуту», - звернулись представники НРУ до громадськості [53. С. 237].

Згідно наміченого плану керівництво партій, що підписало Відозву, виїжджаючи на місця узгоджуватимуть єдиного кандидата, якого б підтримали усі партії та суспільство. Так було утворено демократичний блок «Україна» з числа 25 національно-патріотичних організацій, партій та, зокрема і на Буковині, товариств «Буковинська злагода», які висунули кандидатів у депутати. Основною метою «України» та «Буковинської злагоди» було укріплення української незалежності, та провести до ВР нових людей, що не пов'язані з комуністичним минулим та зуміють вивести Україну з тотальної кризи. Проблемою для націоналістичних сил стало те, що за два роки існування незалежної держави не відбулось зміни парадигми уявлень українців, а їх світогляд досі був наповнений комуністичними фреймами та стереотипами.

Напередодні виборів про створення Міжрегіонального блоку реформ заявили Л. Кучма та В. Гриньов, які направили свою виборчу кампанію на південно-східні області, в тому числі опирались на місцеві політичні сили.

Вже на початок грудня ЦВК розпочала свою роботу, перші результати якої голова комісії І. Ємець висвітлив у засобах масової інформації. Так він резюмував, що відповідно до Закону були утворені 450 округів, при утворені яких фахівці зіштовхнулись з колізією, адже не всі округи мали однакову кількість виборців, тому з тих 450 – 136 округів налічували менше або більше кількості виборців від середньостатистичної, визначеної відповідною статтею у Закон, що впливатиме на кількість голосів для кандидатів. Затверджено кошторис у сумі понад трильйон карбованців, визначила порядок реєстрації політичних партій та їх виборчих блоків, а також розглянула інші питання, що пов'язані із підготовкою до виборів. У перші тижні виборчої кампанії ЦВК прийняла постанову про реєстрацію політичних партій з наміром допустити їхніх кандидатів до участі у виборах.

3 грудня фактично розпочалась виборча кампанія, яка мала привести новий парламент, обраний на демократичних засадах. При консультативній зустрічі Президента України Леоніда Кравчука з представниками політичних партій було обговорено ключові ризики цих виборів – а саме чи не введе економічна криза народ на вулиці та чи остаточно не втратять довіру державні політичні інститути. Предметом розмови став також можливий вибір українців, тому Президент наполягав, щоб партії не лише тактичні інтереси впроваджували, а й не забували за національні. Також він об'єктивно оцінив діяльність протягом двох років незалежності, через що декотрі кандидати в депутати пропонували впроваджувати надзвичайні заходи.

27 січня завершився перший етап – висунення претендентів на кандидата у депутати. За даними ЦВК, кількість висунутих претендентів становить 5664 особи, з 28 партій висунуто 733 людини. Аналіз якісного складу кандидатів у депутати показав, що в основному це представники місцевих та державних органів влади, керівники підприємств, науковці та бувалі депутати. Перші дві групи – люди, що мали фінансове забезпечення і вкладались у виборчу кампанію щедро, а також вертикальний вплив на своїх робітників. Кандидатам, які були «червоними директорами» або були депутатами з поганою репутацією, важко отримати перемогу на виборах.

На початку лютого, при завершенні реєстрації кандидатів у народні депутати, ЦВК дала прес-конференцію з метою висвітлити стан передвиборчої кампанії. Станом на 2 лютого партіями висунуто було 11% кандидатів, 26,7% - трудовими колективами, а найбільше – 62,3% кандидатів – висунули виборці. Тобто, лише кожна дев'ята людина висувалась від партії, таким чином вибори уже не можна назвати багатопартійними. Національний склад кандидатів теж був строкатим, адже окрім українців висувались росіяни (18,7%), а також 1,34% склали представники інших меншин.

Загалом у виборчій боротьбі зійшлися три блоки політичних сил – блок національно-демократичних сил (НРУ, УРП, ДПУ), блок лівих сил (КПУ,

СПУ, СелПУ) та блок центристських сил (ЛПУ, ПДВУ), а також дала поштовх розвитку української жіночої політики. Адже значно зросла кількість кандидаток у народні депутатки (7,4%). Відтак, для об'єднання зусиль та підтримки 4 лютого 1994 року у Києві відбувся З'їзд жіночих організацій України, гостями та ініціаторами якого стали членкині Жіночої громади Руху, Спільноти жінок України, Союзу українок та інших. Окрім того, вибори сприяли залученню молоді до голосування, що проявилось у створенні молодіжних громадських організацій. У Миколаєві утворилось регіональне відділення Українського студентського центру «Свобода вибору», членом та координатором якої був студент Вахтанг Кіпіані. За мету організатори взяли змотивувати молодь йти на виборчі дільниці та голосувати, а також долучатись до контролю за виборчим процесом. Якщо на заході України ситуація із ігноруванням виборів серед молоді не стояла так гостро, то у решті адміністративних територіях свідомо молодь агітувала виборців нестандартними формами – концерти провідних музикантів, які своїми гаслами без підтримки окремих кандидатів все ж мотивували молодь проявити свій громадянський обов'язок.

Передвиборчий етап супроводжувався не лише порушеннями виборчого законодавства, а й криміналом, так на Секретаріати Руху у Києві, Чернівцях, Вінниці, Кіровограді та Тернополі піддалися збройному нападу та зникненню голови київського Секретаріату М. Бойчишина, якого так і не було знайдено. Верх цинізму проявився в тому, що поліція відмовилась приймати заяву про зникнення Михайла, а згодом, за словами рухівців, взагалі продемонстрували непрофесійність. Такий розвиток подій дав підстави рухівцями запідозрити органи влади в організації злочину. На думку родичів та колег, зникнення Бойчишина вплинуло на результати виборчої кампанії навесні 1994 р, адже, окрім того, що він і сам мав стати претендентом у кандидати в депутати, так він ще й був політтехнологом партії та правою рукою В. Чорновола [70].

Про особливий цинізм повідомив В. Чорновіл на прес-конференції 20 січня, коли заявив про побиття дітей керівників осередків Руху на Одещині, про що повідомляли також і у ЗМІ [51]. Варто зауважити, що тактика побиття кандидатів та їх оточення широко використовувалась в Україні напередодні виборів.

Мав місце також звичний для влади тиск на кандидатів від праводемократичних кандидатів. Про один із випадків повідомляє пресслужба УНА-УНСО – в Одесі одного з членів організації не лише затримала міліція, а й жорстоко побила через те, що він розклеював агітаційні матеріали на підтримку кандидата у депутати Валерія Міончинського та розповсюджував газету «Українські обрії». Передвиборча ситуація в Одесі залишалась доволі напруженою, адже чимало проросійських кандидатів, в тому числі з владних структур, налаштовані проти незалежності України. До того ж ситуація загострювалась економічним зuboжінням простого люду, тому прокомуністична пропаганда мала досить високий рейтинг.

Першим порушенням стало зловживання кандидата у депутати від ПДВУ В. Скрипника виборчій у кампанії. Також РУХ-прес поширив інформацію про тиск на членів Руху, на кандидатів порушували кримінальні справи. Місцева влада в окремих регіонах чинить тиск на представників Руху, так повідомляється про перешкоджання у випуску власної газети та її передплати у Миколаєві. Активність деяких громадян-симпатиків своєї політичної сили виходила за межі, адже найбільш популярним методом зриву інформаційної кампанії опонентів стала практика заклеювання або зривання плакатів чи листівок з інформаційних стендів. Окрім того зафіксовані випадки підкупу виборці, найяскравіший приклад – радник Президента України Валентин Симоненко, що балотувався на Одещині, організував роздачу продуктових наборів окремим групам населення.

Дострокові вибори до ВР України пройшли 24 березня 1994 року, відповідно до результатів першого туру обрано лише 49 депутатів із майже шести тисяч кандидатів у народні депутати. В результаті інші кандидати

«висіли у повітрі» через мало продуману двотурову систему. Загальна явка виборців по Україні становила 79%, а максимальною вона стала у західних областях.. В більшості округів кандидати не набирали 50% голосів, або ж явка виборців була досить низькою.

Серед тих, хто вже опинився у парламенті – В. Чорновіл, Л. Танюк, С. Хмара, І. Плющ, І. Юхновський, Л. Кучма. На Сході України впевнено перемогли кандидати від лівих сил.

Мажоритарна система виявилась неефективною, адже через невисоку культуру політичної свідомості норма закону щодо висунення кандидатів призвела до ситуації, коли на окремих округах йшло 15 кандидатів на один мандат, а в загальному виборчому списку 5 839 особи стали кандидатами у народні депутати, 230 з яких зняли свої кандидатури на користь іншого кандидата.

За голосуванням на виборах, що проходили на українських дільницях, уважно стежили міжнародні спостерігачі від ОБСЄ та Парламентської Асамблеї Ради Європи, які дали належну оцінку проведення етапу голосування, хоча й зіштовхнулись із проблемою акредитації. Зокрема голова делегації спостерігачів від ОБСЄ Пітер Емері заявив на прес-конференції 28 березня, що вибори пройшли з мінімальними порушеннями, не дивлячись на те, що сам закон про вибори був недосконалим. Проте іншу думку мали демократично налаштовані громадяни, які вважали, що виборчі комісії навмисно ігнорували порушення на виборчих комісіях, не зважаючи на те, що спостерігачі від партій сигналізували про випадки. Так одні скаржились на те, що їх не пускали на виборчу дільницю, інші – що їм відмовили у демонстрації списку виборців.

Порушенням, а відтак і низької явки виборців, було «перепоручення» виборцем родичу чи сусіду проголосувати за нього. Інша сторона медалі – деяким виборцям відмовлено у праві голосувати. Так у ряду випадків люди приходили на дільниці і дізнавались, що вони уже «проголосували». На Вінниччині напередодні виборів іноземні спостерігачі виявили масові

фальсифікації з реєстрації виборів, повідомляється про те, що у списки виборців включені особи, які є мертвими та неповнолітні, а деяких виборців включили у декілька виборчих округів. На Дніпропетровщині дільнична виборча комісія не завезла бюлетені до ОВК, а натомість у райадміністрацію, де згодом активісти помітили підтасування результатів голосування шляхом фальсифікації протоколів.

Другий тур виборів пройшов у два етапи на 350 округах – 3 квітня обрали 29 депутатів з 33 округів, де проводився другий тур, та 10 квітня, в результаті якого обрано ще 289 депутатів, однак через малий відсоток обраних депутатів вирішено провести перевибори, під час яких обрано ще 60 депутатів. Станом на перше пленарне засідання парламент складався із 338 депутатів.

Соціолог О. Вишняк сформував тезу, що причиною необрання значної кількості депутатів є не активність виборців, а закладена сама виборча система [46]. Ця система не передбачала загальнонаціональних досліджень, щоб спрогнозувати зріз електоральних вподобань громадян. Саме з цієї причини в 91 окрузі не обрано жодного депутата у другому турі, тоді як в 21 виборчому окрузі вибори не відбули через низьку активність виборців. Прогнози щодо персонально-партійного складу виявились неточними.

Натомість журналіст газети Верховної Ради України «Голос України» Володимир Скачко обурився результатом проведенням інформаційної кампанії в країні: «Складається таке враження, що в Україні є гроші на все, окрім, приміром, великих плакатів з написом «Усі – на вибори!» [...]. Словом, майже повна пасивність пропаганди виборів...» [115]. Ейфорії, що була присутня на виборах 1990 року не було, як і не було плакатів з гаслом «Усі – на вибори», проте у видозміненій формі все ж артикулювалось у позиціях кандидатів та їх довірених осіб, активістів.

Втім спостерігалась і інша сумна реальність – відсутність можливості демократично налаштованих кандидатів ходити на телебачення та радіо, а в регіонах бракувало незалежних ЗМІ, а ті, що є – перебували під контролем

влади та, у східній частині країни, антиукраїнських сил. Кандидатка від Партії зелених Галина Руденко поскаржилась на те, що її звернення до виборців було вирізане з ефіру. Кандидати також скаржились, що їх поставили у нерівні умови, адже фінансово забезпечені особи мають необмежений доступ навіть до поліграфії. Обмеження фінансування кампанії призвело до того, що «партія влади» та бізнесові структури проводили свою кампанію в обхід законодавства. На першу ж працює потужна мережа засобів масової інформації та придержавних організацій.

Всі ці чинники не стимулювали агітацію за кандидатів-самовисуванців та кандидатів, висунутих демократичними партіями. Агітація проводилась традиційними методами – роздача листівок, проведення зустрічей, організація дійств до важливих дат. Людей із далеких населених пунктів мало цікавило духовне відродження країни, в той час як інфляції була по кишенях.

Партії та кандидати, проводячи зустрічі з виборцями, що значно ущільнились в останній тиждні перед виборами, говорили про реформи, що пропонуватимуться і реалізовуватимуться їхніми політичними силами. Агітація проводилась в усній формі із скандуванням гасел, які викликали у людей емоції. Брак експертності дозволяв їм критикувати владу та збільшувати рівень недовіри громадян до політичних інститутів, однак при пропонуванні тієї чи іншої реформи, навіть кандидати у депутати не володіли достатніми знаннями у відповідній галузі.

В деяких регіонах країни, зокрема в Одесі, не спостерігалось особливих симпатій до якоїсь однієї політичної партії, лише 9% кандидатів були висунуті політичним партіями. Проте, їх регіональні менеджери неодноразово заявляли про те, що лише вони є найпопулярнішими серед інших. Долю результатів виборів вирішили самовисуванці. Другий тур виборів у Києві був пасивним, і у 15 з 23 виборчих округів – голосування не відбулось.

До прикладу, у Рівненській області на всіх десяти округах не обрали жодного депутата, всупереч високому рівневі активності виборців – 80%, проте 50% бар'єр жодному кандидату подолати не вдалось. Така ж ситуація відбулась або депутата не було обрано. Натомість у Чернівецькій області явка виборців у другому турі склала 75% населення, найвища ж активність присутня була у сільських місцевостях [6].

У Донецькій області виборчі дільниці стали схожими на крамниці, адже, як зазначають власкори газети «Голос Україна», представники «партії влади» підкуповували виборців продуктами харчування за низькою ціною – так отримав перемогу на окрузі Ю. Звягільський.

Під час виборчої кампанії 1994 року простежується чіткий західний та східний напрям електоральної підтримки українців, і ситуація ускладнилась тим, що переможець на виборах або був відсутній або був не один – то ці відмінності мали менш чіткий характер.

Напередодні виборів та під час голосування виокремились два головні вектори – націонал-демократичний та комуністичний. Ситуація в окремих регіонах на Заході України продемонструвала, що кандидатам вигідніше балотуватись безпартійними, а ось в східній частині України ситуація показала динаміку підтримки громадянами представників комуністичної партії і для громадськості та влади результат не став несподіванкою, тому що як охарактеризували вони себе місцевому телебаченню – «ми видресировані Сталіним» [63].

Водночас не зважаючи на те, що у виборчих перегонах взяли участь значна кількість партійних утворень, жодне з них не стало достатньо впливовим і внаслідок електорального розколу не здатні були акумулювати найважливіші інтереси певних груп населення, на які орієнтувалась партія. Тому участь у виборах для політичних партій стала номінальною.

Зважаючи на такі результати виборів та умови, в яких вони відбувались, можна дійти висновку, що при розробці Закону «Про вибори народних депутатів» адміністрація Л. Кравчука була свідома щодо

можливості необрання значної частини депутатів у другому турі, адже при таких результатах новий парламент не набере необхідну кількість депутатів для кворуму голосів.

Вперше на цих виборах Російська Федерація втрутилась у виборчу кампанію, як згадує Л. Кравчук: «навесні та влітку 1994-го представники регіональних передвиборних штабів неодноразово повідомляли мене про те, що до України з Росії неодноразово завозиться сила-силенна агітаційних матеріалів, а також великі партії фальшивих бюлетенів» [71. С. 229]. Російські пропагандисти, формуючи «п'яту колону», йшли двома шляхами – намагались довести, що України ніколи не було, а українці – вигадка, другий шлях простіший – привести до влади потрібну партію, яка агітувала за федеральну форму устрою.

Колишній Президент був свідомий цих виборчих правопорушень, однак у своїх спогадах маніпулює тим, що у нього не було юридичних підстав, щоб розглянути ці питання у колі компетентних осіб.

До Верховної Ради II скликання обрано представників 13 політичних партій, що формально давало можливість сформувати дійсно представницький орган, який би представляв інтереси всіх прошарків суспільства. Український парламент оновився у кількісному вимірі, тому що лише 65 депутатів обрано на другий строк депутатських повноважень, що становить 84%, іншим кандидатам, що йшли на повторний депутатський термін, народ оголосив недовіру:

Назва партії	Кількість мандатів
Комуністична партія України	91
Народний Рух України	21
Селянська партія України	19
Соціалістична партія України	14
Українська республіканська партія	12
Конгрес українських націоналістів	5

Партія праці	5
Партія демократичного відродження України	4
Демократична партія України	2
Соціал-демократична партія України	2
Громадянський конгрес України	2
Українська Консервативна Республіканська Партія	2
Християнсько-демократична партія України	1
Безпартійні	225

Партійний склад ВР України за результатами виборів 1994 року I та II тур

З-числа партій, що пройшли до парламенту, лише шість висунули своїх кандидатів під час виборчої кампанії самостійно, а представники інших партій були висунуті трудовими колективами або були самовисуванцями. З одного боку, це чіткий показник того, що значна кількість українських партій як організацій у той час не були підготовлені до проведення виборчих кампаній. З іншого – закладене у законодавстві право трудових колективів бути суб'єктами виборчого процесу та несприяння інституалізації політичних партій. Здебільшого кандидати висувались від тих округів, де вже мали певну репутацію. Вперше під час цієї кампанії були випадки зняття власної кандидатури з виборчих перегонів на користь іншого кандидата.

Під час цієї виборчої кампанії простежився чітко виражений регіональний характер або соціальний розкол, що призвів до того, що новостворені партії залежали від електоральної підтримки на місцях, не маючи впливу на загальноукраїнському рівні. Передвиборчий блок «Український вибір-94» під час зустрічі з політичними партіями коротко аналізував причини поразки на виборах, головними з яких стала політична незрілість як окремих партій так і кандидатів, «нечесна гра деяких кандидатів УРП і Руху» [64, С. 10].

Демократизація зачепила всі сфери суспільно-політичного життя українців, особливо – політична система. Внаслідок чого були переглянуті

зміст і функції Верховної Ради як інституту влади, так і політичних еліт, що суттєво ускладнило взаємодію політичних структур та суспільства.

В цих умовах виборцю стало нелегко зорієнтуватись у розмаїтті політичних складових, і для цього йому необхідно визначити власну політичну позицію та зіставити власні переконання з цінностями політичних суб'єктів, щоб віддати свій голос на виборах. До того ж мали місце випадки втручання адмінресурсу у вибори, особливо від КПУ. Окрім того ця кампанія супроводжувалась початком використання «брудних» технологій, до прикладу опоненти замовляли агітацію виборців з тими гаслами, які суперечили поглядам тієї партії.

Зробити вибір на користь певного кандидата «допомагали» мас-медіа, які почали конструювати образ кандидата, а на перше місце щодо фактора вибору почали виходити промоції. Виборець підпадав під вплив вже й телебачення. Зокрема виборців спонукають «бути важливими» через участь у телевізійних чи телефонних опитуваннях, проведення заходів, які йшли у прямий ефір, що дало змогу партіям звіряти стандарти поведінки та програми для впливу на більш широку аудиторію. Кандидати починали підготовлювати не лише тексти до відео-зйомки, а й свою поведінку, жести, міміку для отримання бажаного результату. Кандидат за допомогою емоційного впливу як маніпулятивної технології намагався переконати «чужий» електорат в ідеях та цінностях, які вигідні йому чи його політичній силі.

Вибори до Верховної Ради, проведені у 1994 році, стали першими у незалежній Україні, що продемонстрували невідповідність законодавства до вимог українського суспільства. Окрім того, виборча кампанія характеризується появою нових методів впливу на електоральну поведінку виборців відповідно до побудови взаємовідносин звичайного населення та елітних груп, адже з появою альтернативних джерел впливу відбулась зміщення акцентів з єдиного центру на виокремлення додатково фінансових із різким ростом впливу ЗМІ. Претенденти на депутатське крісло почали випробовувати іноземний досвід у побудові комунікацій та використання

технологій у виборчій кампанії. Уже у виборчій кампанії 1994 р. влада через ЗМІ не лише проливала світло щодо перебігу подій, а й намагалась створити імідж через вплив на свідомість громадян, а також продемонструвала бажання підкорити державні засоби масової інформації.

На відміну від Верховної Ради XII (I) скликання структуризація парламенту II була представлена значним числом партій, проте жодна політична сила не мала достатньої кількості мандатів для створення більшості, а позапартійні депутати не були стійкими у підтримці своїх колег, тому голосування за проєкти рішень часто було ситуативним.

Вибори, що проходили при складних політичних обставинах, стали виплеском протесту на тлі економічної кризи і стали елементом одночасних консолідації та поділу суспільства.

ВИСНОВКИ

Вибори до Верховної Ради 1990 і 1994 років відбувались в умовах із загостреними соціально-економічними обставинами, що ускладнили про. Важливим чинником розвитку держави є не лише вибір системи, за якою обирають парламент, а й конфігурації політичних сил, що беруть участь у виборчому процесі.

Позаяк в Україні виборча система все ж постала як елемент трансформаційного процесу та призвела до заміни політичної еліти легітимним шляхом. Результатом кампаній стало радикальне оновлення складу українського парламенту, що стало аргументом про зняття соціальної напруги в умовах як економічної, так і політичної криз.

Вибори 1990 року припали на період суспільного піднесення і зростанням чим раз більшої критики до комуністичної влади – з одного боку та важким економічним та соціальним становищем – з іншого. Власне, каталізатором стали не стільки перебудова з гласністю, скільки Всесоюзні вибори 1989 року, які хоч і не демократичними були за своєю суттю, та все ж на них було апробовано нові правила голосування, такі як: альтернативність та таємниця голосування, які ламали фундамент більшовицької системи «виборів без вибору», що дало можливість громадянам набути практичного досвіду участі у виборах. А вихід на політичну арену чималої кількості новостворених громадських організацій суттєво вплинули на характер та результат виборчої кампанії 1990 р.

Вибори, які хоч проходили під демократичними гаслами, складно назвати справжніми, тому і не могли завершитись для кандидатів від Демблоку повноцінною перемогою через об'єктивні причини: брак часу та брак практичного досвіду у проведенні виборчих кампаній, щоб протистояти досвідченій партократії, яка використовувала репресивні методи боротьби за владу. Не зважаючи на певні розбіжності у поглядах, І. Драч, Л. Лук'яненко та В. Чорновіл розуміли всю відповідальність перед громадянами, тому не бажали йти на експерименти з владою.

Кандидати від Демократичного блоку переважно на Заході України здобули перемогу в першому турі та зайшли в Раду під знаменами Руху, УГС, Меморіалу, у той час, як на Сході перемогу здобули кандидати від КПУ. Причиною цього став штучний поділ України на дві частини за мовними, культурними та економічними ознаками. Загалом по країні кандидати від НРУ мали кращі позиції за статистикою голосів, на відміну від комуністів.

Загалом, виборча кампанія в Україні пройшла під закликами «Ради без комуністів!» та за виключення 6-ї статті з Конституції, що стало для КПУ несподіванкою, адже, не зважаючи на ретельну підготовку до кампанії, кандидати та керівництво партії не врахувало зміни у суспільній свідомості, тому не очікували, що виборці будуть активно відстоювати альтернативних кандидатів та голосувати проти «офіційних». Сформовані в інтер'єрі перебудови явища і процеси дали поштовх до виродження нової генерації політиків.

З набуттям Україною своєї незалежності розпочався активний процес формування партій, між якими принципова відмінність набула явних ознак, і виборчий процес 1994 р. пришвидшив цей процес з одного боку, а з іншого – внаслідок зростання до них недовіри виникла потреба у формуванні нових методів та засобів політичної боротьби.

Парламентська виборча кампанія 1993-1994 рр. проходила в умовах більшої гласності, ніж у 1990 році, і водночас відзначалося загострення конфронтації зі збільшенням її кількості учасників, адже опліч з кандидатами починали ворогувати і прихильники політичних сил. Юридично кандидати в депутати мали однакові умови та права у передвиборчій боротьбі, але фактично вони не були рівними. Займана посада дозволяла деяким кандидатам ігнорувати Закон про вибори.

Особливістю виборчої кампанії 1994 року стала криза мажоритарної системи через брак професіоналізму та копіюванням іноземного досвіду. Через що система продемонструвала повну неспроможність провести вибори

у два тури та обрати 450 депутатів, і склад так і не запрацював повноцінно і дообирався впродовж всього скликання. А довготривалість та складність виборчого, а відтак і електорального, процесу потребувало додаткових фінансових та людських затрат.

Однак, окрім виборчої системи, на результативність виборчої кампанії вплинули цілком і інші причини, такі як те, що Україна – новостворена держава, яка перебувала в активній свого стадії державотворення, але низька якість роботи виборчих комісій, тиск на виборців та інші правопорушення нівелювали демократичні досягнення при формуванні нового законодавчого органу України.

Всупереч ряду недоліків конструкція виборів 1994 року мала свої переваги, але це було зумовлено не законодавством, а реаліями, у яких відбувались вибори. Для виборців був спрощений процес ідентифікації вибору – коли, з одного боку, кандидати представляли ліві, праві чи центристські партії, чи були безпартійними, а з іншого – початок застосування PR-технологій, що формували образ «ідеального» кандидата у депутата. До того ж самі вибори проходили з втручанням адмінресурсу та політтехнологів у перебіг та результати виборів.

За політичним спектром II скликання Верховної Ради України виявилось строкатим, адже народними депутатами стали представники 13 політичних партій і велика кількість безпартійних. Але найслабші показники отримали центристи, які отримали всього 14 мандатів. Причиною цього є те, що середній клас, який був фундаментом партій такого напрямку, на той час ще не сформувався. А підприємці, що брали участь у виборчій кампанії 1994 р., йшли на вибори не в межах якоїсь партії, а як самовисуванці. До того ж відсутність діалогу між партіями, що знаходились на одному ідеологічному полі та висували подібні програмні цілі, призвело до того, що їхній електорат губився поміж однакових за сенсом партій.

З-числа політичних партій найбільше депутатських мандатів отримала КПУ, що пояснюється з одного боку тим, що, створивши коаліцію із СПУ та

СелПУ, вони об'єднали свої зусилля та свій електорат. По-друге, це пояснюється стрімким ростом популярності партії на тлі загострення соціально-економічної та політичної кризи в Україні та зростанням ностальгічно-протестних настроїв українців за радянським минулим через неспроможність національно-демократичних сил покращити ситуацію. До того ж у виборчих програмах партії домінуючими були ідеологічні акценти на усіх позитивних моментах існування СРСР.

Дві третини голосів від загальної кількості мандатів отримали безпартійні кандидати, адже конструювання негативного образу опонентів призвело до зневіри виборців в партії як політичній інституції.

Під час цих двох виборчих кампаній важливу роль відіграв ідеологічний чинник, а також присутня була велика контрастність ідеологічних програм політичних сил. Поряд з тим політична реклама обмежена «ходінням в народ» та розклеюванням рекламної продукції, а пропагандистська література виконувала роль інформаційної. І лише в березні-квітні 1994 р. намітились зміни в стратегіях інформаційної кампанії з поширенням відеороликів на телебаченні.

Найважливішим каналом участі громадян у політичному житті держави залишаються вибори, які в досліджуваний період продемонстрували падіння електоральної привабливості ідеологічного спрямування, натомість великого впливу набули регіональні особливості ціннісної ідентифікації населення. Виборча активність становила 75,6%, що загалом продемонструвало високий рівень суспільної політичної свідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. [Заява] в окружну виборчу комісію Шевченківського виборчого округу №264 м. Львова по виборах до Верховної Ради УРСР. 26 лютого 1990 р. *Вячеслав Чорновіл. Твори в десяти томах. Том 6. Документи та матеріали (листопад 1985 – квітень 1990)*. за ред. А. Пашко. Київ: Смолоскип, 2009. С. 683.
2. «Солідарність заради добробуту і прогресу». *Голос України*. 1993. 24 груд. (№245). С. 12.
3. Keller Bill. Party Chief in the Ukraine Offers a Light Touch. *The New York Times*. Section 1. October 8, 1989. P. 18. <https://www.nytimes.com/1989/10/08/world/party-chief-in-the-ukraine-offers-a-lighter-touch.html?searchResultPosition=10>
4. Marples David R. Elections in Ukraine: an analysis. *The Ukrainian Weekly*. 1990. March 4. (№9). P. 1, 15.
5. Violations reported in pre-elections process in Ukraine. *The Ukrainian Weekly*. 1990. February 11. (№6). P. 1-2.
6. Бабух В. Буковинці вірять демократам. *Голос України*. 1994. 12 квіт. (№67). С. 1.
7. Барладяну В. А що ж у нас насправді? ... *Кафедра*. Львів-Одеса, 1990. Ч. 11. С. 15-20.
8. Бебик В. «Хай-тек» - пілюля для виборця. 1994. 18 січ. (№9). С. 3.
9. Біттнер О. У Центральній Виборчій Комісії. *Урядовий кур'єр*. 1994. 15 січ. (№9). С. 1.
10. Ближче до березня – виразніші контури. *Голос України*. 1994. 1 лют. (№19). С. 1.
11. Бондаренко В. Легко ли «купить» голос? *Правда Украины*. 1990. 24 фебр. (№46). С. 1.
12. Будич М. Вістки про події в Україні. *Бюлетень Української Центральної Інформаційної Служби*. 1994. 25 бер. С. 20-21.
13. Будич М. Молодь йде голосувати. *Бюлетень Української Центральної Інформаційної Служби*. 1994. 18 бер. С. 20-21.
14. Бюлетень №1. Засідання перше. 15.05.1990. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4344.html> (дата звернення 14.07.2021).
15. Бюлетень №5. Засідання п'яте. 23.09.1993 URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4903.html> (дата звернення 24.10.2021).
16. В. Чорновіл кандидує до ВР УРСР. *Народна воля*. 1990. 4 січ. (№1). С. 2.
17. В центральной избирательной комиссии по выборам народных депутатов Украинской ССР. *Правда Украины*. 1990. 22 янв. (№18). С. 2.
18. Вербовий М. Вибори відбулись. Парламенту не сформовано. *Наше слово*. 1994. 10 квіт. (№15). С. 7.
19. Відкритий лист народних депутатів ССРСР від України до депутатів Верховної Ради УССРСР. *Періодичний бюлетень Української центральної інформаційної служби*. Лондон, 31.08.1989. №158. С. 4.
20. Вибори в Україні. *Українська Центральна Інформаційна Служба*. 1990. 5 бер. С. 1-2.
21. Вибори-94. *Урядовий кур'єр*. 1994, 20 січ. (№11-12). С. 6.
22. Вибори-94. *Урядовий кур'єр*. 1994, 29 січ. (№17). С. 6.
23. Вибори-94. *Урядовий кур'єр*. 1994, 5 лют. (№21). С. 8.
24. Вибори-94. *Урядовий кур'єр*. 1994, 12 лют (№25). С. 7.

25. Вибори-94. *Урядовий кур'єр*. 1994, 17 лют. (№27-28). С. 6.
26. Вибори-94. *Урядовий кур'єр*. 1994, 3 бер. (№35-36). С. 6.
27. Вибори-94. *Урядовий кур'єр*. 1994, 19 бер. (№44). С. 6
28. Виборча програма Лук'яненка. *Народна воля*. 1990. 15 лют. (№7). С. 2.
29. Виборча програма Львівської крайової організації Народного Руху України за перебудову. *УЩС*. 1990. 19 січ. С.16-19.
30. Виборчий маніфест Народного Руху України за перебудову. *Перетурбації: суспільно-політичний кварталник*. Варшава, 1989. С. 82-84.
31. Витяги з виборчої програми. [лютий 1990 р.]. *Вячеслав Чорновіл. Твори в десяти томах. Том 6. Документи та матеріали (листопад 1985 – квітень 1990)*. за ред. А. Пашко. Київ: Смолоскип, 2009. С. 679-681.
32. Волошин Л. У Криму з'явилась ще одна партія. Цього разу українська. *Шлях перемоги*. 1993. 4 груд. (ч. 49). С. 1.
33. Гайвас Я. Прогнози і завдання НРУ. *Шлях перемоги*. 1989, 31 груд. (Ч. 53). С. 1,4.
34. Глянько І. Покушение на... бюллетени. *Правда України*. 1990. 3 марта. (№52). С. 2.
35. Готуймося до важкого іспиту. *Шлях перемоги*. 1993. 20 лист. (ч. 47). С. 4.
36. Два погляди на «РУХ». Іван Драч та Леонід Кравчук. *Літературна Україна*. 1990. 1 лют. С. 5.
37. Готуються до виборів. *Вісник виборця*. 1990. (№3-4). С. 3-4.
38. Депутати Демблоку! З Вами – вся Україна! *Вільне слово*. 1990. (№12). С. 1.
39. До всіх виборців Радянської України. *Радянська Україна*. 1989. 3 груд. С. 1.
40. Доверие молодому комуністу. *Правда України*. 23 янв. (№19). С. 1.
41. Жарких М. Той, що годує своїх пташенят слонами. *Спогади про українознавчий клуб «Спадщина» і кийвський Народний рух*. URL: <https://www.m-zharkikh.name/uk/Miscel/TojGodueSlonamy.html> (дата звернення 28.06.2021).
42. Завершающий етап. *Правда України*. 1990. 28 февр. (№49). С. 1.
43. Закон «Про вибори народних депутатів України» від 18.11.1993. №3623-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3623-12/ed19931118#Text> (дата звернення 15.10.2021)
44. Закон УРСР «Про вибори народних депутатів Української РСР» від 27.10. 1989. №8304-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8304-11#Text> (дата звернення 6.12.2020).
45. Закон Української РСР «Про вибори народних депутатів Української РСР» (проект). *Радянська Україна*. 6.08. 1989. №180. С. 3,5.
46. Закон Української РСР «Про вибори народних депутатів Української РСР» (альтернативний проект). *Радянська Україна*. 14.09. 1989. №37. С. 3,8.
47. Закон УРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української УРСР» від 27.10.1989. №8303-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8303-11/ed19891027#Text> (дата звернення 25.11.2020).
48. Закон України Про назву, структуру і кількісний склад нового парламенту України. *Урядовий кур'єр*. 1993. 12 жовт. (№151). С. 1.
49. Закон України «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992. №2460-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2460-12#Text> (дата звернення 25.11.2021)
50. Заремба В. Не зареєстрували, але чому? *Літературна Україна*. 1990. 1 лют. С. 2.
51. Збройний напад на Секретаріат Руху. Загадкове зникнення його голови. *Голос України*. 1994. 19 січ. (№10). С. 4.

52. Звернення УХДФ до українського народу. *Українська Центральна Інформаційна Служба*. 9.01.1990. С. 1-2.
53. Звернення V Великих Зборів НРУ до громадян України стосовно підтримки на майбутніх виборах до Верховної Ради представників демократичних сил. 12 грудня 1993 р. *Провісники свободи, державності і демократії. Документи і матеріали*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 236-237.
54. Інформатор – 3. Щотижнева хроніка пресової служби УГС. 19 січня 1990. *Українська Центральна Інформаційна Служба*. 1990, 13 лют. С. 5.
55. Інформатор – 41. Щотижнева хроніка пресової служби УГС. 12 вересня 1989. *Українська Центральна Інформаційна Служба*. 1989, 29 верес. С. 1.
56. Інформатор – 56. Щотижнева хроніка пресової служби УГС. 29 грудня 1989. *Українська Центральна Інформаційна Служба*. 1990, 17 верес. С. 19.
57. Інтерв'ю в кулуарах. Ярослав Кендзьор. Записала Катерина Кіндрась. *Голос України*. 1993. 19.11. С. 2.
58. Ермоленко А. Махинації. *Вільне слово*. 1990. (№11). С. 4.
59. Карпенко В. «Вибір зробить сам народ...»: розмову вів Ю. Пригорницький. *Літературна Україна*. 1990. 8 лют. С. 2.
60. Кириченко С. Народжений у боротьбі. *УВ-Експрес*. Київ, 1989. (№12). С. 3-10.
61. Кирненко В. Ідемо до виборів. *Радянська Україна*. 1989. 20 груд. (№284). С. 1.
62. Кирненко В. Кандидаты, на старт! – бесіду ввел Я. Олейниченко. *Правда України*. 1990. 7 янв. (№6). С. 1,3.
63. Кобельнюк А. Видресировані Сталінім. *Голос України*. 1994. 30 берез. (№58). С. 1.
64. Козлова О. Інформація про життя обласних осередків Конгресу. *Бюллетень Української Центральної Інформаційної Служби*. 1994. 18 бер. С. 20-21. С. 8-10.
65. Комар С. Позиції и амбиції. *Правда України*. 1990. 25 фебр. (№47). С. 1.
66. Комунисти не допускають висунутих народом депутатів. *Свобода. Український щоденник*. 1990. 23 лют. (№ 35). С. 1,3.
67. Короткі вістки з України. *Українська Центральна Інформаційна Служба*. 1990, 1 лют. С. 13-14.
68. Короткі новини. *Українська Центральна Інформаційна Служба*. 1989, 21 груд. С. 22.
69. Короткі новини. *Українська Центральна Інформаційна Служба*. 1990, 19 січ. (№308). С. 3-4.
70. Корчинський А. Как повлияло на новейшую историю Украины исчезновение Михаила Бойчишина, заместителя Чорновила. *Сегодня*. 2018. 16 сент. URL: <https://ukraine.segodnya.ua/ukraine/kak-povliyalo-na-noveyshuyu-istoriyu-ukrainy-ischeznovenie-mihaila-boychishina-zamestitelya-chornovila-1169888.html> (дата звернення 4.12.2021)
71. Кравчук Л. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. Київ: Століття, 2002. 392 с.
72. Кравчук Л. Останні дні імперії... Перші роки надії: запис бесіди С. Кичигіна. Київ: Довіра, 1994. 230 с.
73. КУН назвав кандидатів. *Голос України*. 1994. 13 січ. (№6). С. 4.
74. Левицький М. Вибори 90. *Українська Центральна Інформаційна Служба*. 1990. 19 січ. С. 19-21.
75. Левицький М. Український вибір. *Українська Центральна Інформаційна Служба*. 1990. 21 бер. С. 3-7.
76. Лук'яненко Л. Виступ на мітингу. Київ. 5 березня. 1989. *УВ-Експрес*. Київ, 1989. С. 23-25.

77. Листи до редакції. *Кафедра*. Львів: Українське Видавництво «Смолокип» ім. В. Симоненка, 1989. Ч. 7. С. 167.
78. Львівські новини. *Українська Центральна Інформаційна Служба*. 1990, 28 січ. С. 14.
79. Львівські новини – 15. Експрес-хроніка Пресової Служби Львівської Обласної Філії УГС. *Українська Центральна Інформаційна Служба*. 1990, 13 берез. С. 18.
80. Львівські новини – 5. Експрес-хроніка Пресової Служби Львівської Обласної Філії УГС. *Українська Центральна Інформаційна Служба*. 1990, 25 січ. С. 19.
81. Масовий мітинг у Києві. *Шлях перемоги*. 1989. 17 груд. (Ч. 51). С. 2.
82. Масол В. Упущенный шанс: небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе. Киев: Молодь, 1993. 150 с.
83. Мейс Дж. Навіщо депутатаві мітла... *Голос України*. 1994. 22 січ. (№13). С. 3.
84. Мельник І. З історії створення Народного Руху України та відродження «Просвіти» (1988-1991): спогад. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. №19. С. 98-105. URL: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/documents/?newsid=78> (дата звернення 28.06.2021).
85. Мокін В. Щоб не було соромно перед дітьми, або рік у політиці. Київ: РОВО «Укрвузполіграф», 1991. 96 с.
86. Началась регистрация. *Правда Украины*. 1990. 10 янв. (№8). С. 1,3.
87. О выдвижении кандидатов в народные депутаты Украинской ССР. *Правда Украины*. 1990. 11 янв. (№9). С. 1.
88. О создании группы общественного движения в поддержку перестройки в Союзе писателей Украины. *Становлення Народного Руху України (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України)*. С. 221-226.
89. Олейниченко Я. Здравствуйте! За что будете голосовать? *Правда Украины*. 1990. 4 марта. (№53). С. 1.
90. Олійник О. Зустріч з лідерами партій та рухів. *Урядовий кур'єр*. 1993. 23 груд. (№183). С. 1.
91. Осадчук П. Сумнівні аргументи виборчої комісії. *Літературна Україна*. 1990. 25 січ. С. 3.
92. Основоположні документи Української Гельсінської Спілки. Нью-Йорк, 1989. 23 с.
93. Павличко Д. Щербак Ю. До Президії Верховної Ради УРСР. *Львівська Україна*. 1990. 15 лют. (№7). С. 1.
94. Павличко, Щербак, Яворівський. До Президії Верховної Ради України, До Центральної Виборчої Комісії України. *Літературна Україна*. 1990. 22 лют. С. 1.
95. Панченко А. Из кого выбирать? *Правда Украины*. 1990. 15 янв. (№15). С. 1.
96. Передвиборча відозва УГС. *Українська Центральна Інформаційна Служба*. 1990. 2 бер. С. 14-15.
97. Переможці Демократичного Бльоку у виборах до Верховної Ради України. *Народна воля*. 1990. 15 бер. (№11). С. 1.
98. Переслідування Ігоря Нестерчука. *Шлях перемоги*. 1989. 31 груд. (Ч. 53). С. 4.
99. Письменників – у депутати! *Літературна Україна*. 1990. 11 січ. (№2). С. 1.
100. Платформа Центрального комітету Комуністичної партії до виборів народних депутатів Української РСР і місцевих Рад. *Радянська Україна*. 1989. 3 груд. С. 2.

101. Погрібний А. Залежить від кожного з нас: розмову вів Ю. Пригорницький. *Літературна Україна*. 1990. 25 січ. С. 2.
102. Постанова Верховної Ради України «Про затвердження складу Центральної виборчої комісії по виборах народних депутатів України». *Урядовий кур'єр*. 1993. 30 лист. (№172). С. 3.
103. Постанова Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про вибори народних депутатів України»». *Урядовий кур'єр*. 1993. 7 груд. (№175). С. 3.
104. Програма і Статут Української Національної Партії (УНП). *Шлях перемоги*. 1989, 10 груд. (Ч. 50). С. 2.
105. Пузиків В. Перед решаючим етапом. *Правда України*. 1990. 13 янв. (№11). С. 2.
106. РАТАУ. Називають кандидатів. *Радянська Україна*. 1989. 6 груд. С. 1,4.
107. РАТАУ. Учеба кандидатів в депутати. *Правда України*. 1990. 23 фебр. (№45). С. 1.
108. Резолюція Установчої конференції Українського добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал». *УВ-Експрес*. Київ, С. 27.
109. Розмова з Вячеславом Чорноволом. *Сучасність*. Мюнхен, 1990. (Ч. 4). С. 70-86.
110. Розмова з Дмитром Павличком. Розмову вів О. Ільницький. *Сучасність*. Мюнхен, 1990. Ч. 3. С. 101-113.
111. Рух вважає, що проти нього ведеться політичний терор. *Голос України*. 1994. 22 січ. (№13). С. 4.
112. Самійленко Л. «...Ми прийшли до влади, ми все одно прийдемо до влади...». *Бюлетень Української Інформаційної Служби*. 1994. 11 січ. С. 2-3.
113. Самійленко Л. Жінки України за вибір і демократію. *Бюлетень Української Центральної Інформаційної Служби*. 1994. 11 лют. С. 13-14.
114. Скачко В. Вибір зроблено. *Голос України*. 1993. 12 квіт. (№67) С. 1.
115. Скачко В. Мали вибори – отримали симптоми. *Голос України*. 1994. 31 бер. (№59). С. 2.
116. Скачко В. З'їзд Руху – П'ятий, двоетапний. *Голос України*. 1993. 19 лист. (№220) С. 3.
117. СОУ готується до виборів. *Голос України*. 1993. 23 груд. (№242). С. 3.
118. Список народних депутатів Української ССП, избраних 4 марта 1990 года. *Правда України*. 1990. 14 марта. (№59). С. 2,4.
119. Спостерігачам заборонили в'їзд в Україну. *Свобода. Український щоденник*. 1990. 3 бер. (№41). С. 1,3.
120. Твардовський О. Передвиборчі будні в Україні. *Свобода. Український щоденник*. 1990. 1 бер. (№39). С. 2.
121. Тертичний О. Перша спроба демократичної будови політичної партії в Україні: Автобіографія української Демплатформи (1990–1991 роки). Документи. Київ: НаУКМА, 2014. 309 с.
122. У Центральній виборчій комісії по виборах народних депутатів України. *Голос України*. 1993. 11 груд. (№236). С. 2.
123. Україна: крига скресає. *Вільне слово*. 1990. (№9). С. 1.
124. Установчий з'їзд республіканської Асоціації Зелений світ. *Українська Центральна Інформаційна Спілка*. 1989, 16 лист. С. 2.

125. Федоров А. Епископ и его программа. *Правда Украины*. 1990. 11 янв. (№9). С. 1.
126. Філіпчук Н. Проблема не в галочці, а де її намалювати. *Голос України*. 1994. 30 бер. (№58). С. 2.
127. Хроніка передвиборчої кампанії. *Українська Центральна Інформаційна Служба*. 1990. 24 січ. С. 12-13.
128. Шамайда Т. Хто візьме Верховну Раду? *Наше слово*. 1994. 20 бер. (№12). С. 1,7.
129. Шамша В. Кто включается в борьбу? *Правда Украины*. 1990. 11 янв. (№9). С. 1.
130. Шереметьева-Дашкевич Л. Національна плятформа українських неформальних об'єднань. *Кафедра*. Львів: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1989. (№8). С. 15.
131. Шістнадцять об'єдналися. *Голос України*. 1993. 11 груд. (№236). С. 4.
132. Щасти нам на виборах! ... *Літературна Україна*. 1990. 1 бер. (№9). С. 1.
133. Щербак Ю. Консолідуймося! *Радянська Україна*. 28.10.1989. №248. С. 3.
134. Яворівський В. «Яких змін ми хочемо?» Резолюція мітингу в Києві на площі Жовтневої революції 11 лютого 1990 року. *Українська Центральна Інформаційна Служба*. 1990. 27 лют. С. 4-5.

Література

135. Андрусак І. Петренко Є. Трансформації національної ідеї в період здобуття і становлення української державності. *Блиск і злиденність української націонал-демократії: політологічне есе*. Київ: Смолоскип, 1999. С. 39-58.
136. Бевз Т. Трансформація виборчої системи в умовах української політичної дійсності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2012. №50. С. 6-17.
137. Білий О., Дергачов О. Національна ідея та «Демплатформа». *Українська державність у ХХ ст. (Історико-політологічний аналіз)*. Київ: Політична думка, 1996. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm> (дата звернення 26.06.2021).
138. Білик Я. До питання про перший етап створення багатопартійності в Україні (1989-1990 рр.). *Інтелігенція і влада*. Одеса: Одеський національний політехнічний інститут, 2017. №37. С. 31-40. URL: <http://historypower.com/index.php/2017/vyp-37> (дата звернення 27.06.2021)
139. Білоус А. Політичні об'єднання України. Київ, 1993. 108 с.
140. Богашева Н. Дослідження деяких аспектів еволюції виборчого законодавства України (1989-2006). Київ, 2006. 146 с.
141. Бойко О. Вибори до Верховної Ради СРСР: випробування сил політичної опозиції. *Нова політика*, 2001. № 1. С. 31-33.
142. Бойко О. Особливості трансформації партійної системи України за роки незалежності: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. політ. наук: 23.00.02/ Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2005. 20 с.
143. Бойко О. Суспільно-політичні трансформації в Україні (квітень 1985 – сер. 1991 рр.): історико-політологічний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. док. політ. наук. Київ, 2003. 42 с.

144. Бортніков В. «Виборчий процес» як категорія політологічного аналізу парламентських виборів в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політог. студії*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2020. №28. С. 118-124.
145. Вибори до Верховної Ради УРСР (1990 р.). *Україна на межі тисячоліть 1991-2000: Україна крізь віки* / ред. В.М. Литвина. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. Т. 14. С. 41-44.
146. Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи: монографія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2000. 308 с.
147. Гай-Нижник П. Виникнення перших політичних партій в УРСР, утворення Народного Руху України та його позиція щодо Союзного договору (1989-1991 рр.) *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2012. С. 127-159.
148. Гарань О. Від створення Руху до багатопартійності. *Час*. Київ: Вид-во Т-ва «Знання» України, 1992. №1. 47 с.
149. Гарань О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій на Україні. Київ, 1993. 197 с.
150. Гарань О. Україна багатопартійна: програмні документи нових партій. Київ, 1991. 191 с.
151. Гев'юк У. Позачергові парламентські вибори 1994 та 2007 рр. в Україні: порівняльний аналіз. *Науковий вісник ужгородського університету*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2010. №14. С. 78-82.
152. Гончарук В. Особливості трансформації виборчої системи сучасної України: дис. канд. політ.наук: 23.00.02. Київ, 2001. 120 с.
153. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. Одеса: Астропринт, 1997. 380 с.
154. Гордіна Н. Вплив політики гласності на формування настроїв населення УРСР (1986-1991). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2010. №100. С. 6-10.
155. Даниленко В. Україна в 1985-1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. 278 с. URL: http://irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0006032 (дата звернення 4.02.2021)
156. Даниленко В. Україна напередодні відновлення незалежності: соціальна криза. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2017. №22. С. 5-24. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Uxxs_2017_22_2 (дата звернення 3.06.2021)
157. Даниленко В., Деревінський В. Державницька діяльність В. Чорновола (1990-1999 рр.) *Український історичний журнал*. Київ: 2013, №4. С. 8-25. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=journal_2013_4_8 (дата звернення 3.06.2021)
158. Даниленко В., Смольницька М. Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х рр. *Український історичний журнал*. Київ, 2011. №4. С. 4-22. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2011_4_4 (дата звернення 2.06.2021)
159. Деревінський В. Участь В'ячеслава Чорновола у створенні Народного Руху України. *Українознавство*. Київ, 2010. №1 (34). С. 142-146. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Derevynskiy_Vasyl/Uchast_V_Chornovola_u_protydii_rosiiskii_ahresyvnii_politytsi_schodo_Ukrainy_u_1990-kh_rr/ (дата звернення 8.05.2021)

160. Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.): довідковий матеріал. /ред. М. Кармазіна. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 808 с.
161. Камінський А. На перехідному етапі («Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні). Мюнхен: Український Вільний Університет, 1990. 634 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/politologiya/12513-kaminskiy-a-na-perehidnomu-etapi-glasnist-perebudova-i-demokratizatsiya-na-ukrayini/> (дата звернення 13.05.2021)
162. Кармазіна М. Демократи, соціалісти й «третя сила» у боротьбі за владу (1991-1994 рр.) *Між історією і політикою*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 143-152.
163. Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990 – початок 2020 рр.). *Політичний процес в незалежній Україні (до 30-річчя Незалежності України)*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 274-331. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/politychnyi_protse_u_nezalezni_ukraini.pdf (дата звернення 22.08.2021)
164. Кармазіна М. Українська багатопартійність: становлення і розвиток. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2012. №3(59). С. 4-87.
165. Кармазіна М. Чи є партії агентами демократії? *Між історією і політикою*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 433-447.
166. Кіндрачук Н. За Україну незалежну. Роль Народного Руху України в здобутті незалежності України: 1989-1991 рр.: монографія. Івано-Франківськ: «НАІР», 2013. 208 с.
167. Кіндрачук Н. Радикалізація ідеї державності України в програмі народного руху України (1989 – 1990 рр.). *Записки історичного факультету*. Одеса: ОНУ ім. Мечнікова, 2008. №19. С. 200-206. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/22500> (дата звернення 1.06.2021)
168. Кіндрачук Н. М. Участь Народного Руху України в організації політичних заходів, які сприяли встановленню суверенної, демократичної України. *Інтелекція, влада. Серія: Історія*, 2007. №10. С. 78-87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2007_10_11 (дата звернення 4.12.2020)
169. Кобута С., Кобута Л. Демократичні вибори в Україні 1990 року: особливості проведення та наслідки. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Івано-Франківськ, 2010. №17. С. 35-45. URL: http://media.wix.com/ugd/0e6b34_57712ca3f68d4cea8926766e93b38256.pdf (дата звернення 18.12.2020)
170. Ковтун В. Тоталітарні інституції проти українських «неформалів». *Українська державність у ХХ ст. (Історико-політологічний аналіз)*. Київ: Політична думка, 1996. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm> (дата звернення 26.06.2021).
171. Корнієнко Н. Парламентські та президентські вибори 1990-х рр. в Україні за оцінками американських експертів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького університету*. Запоріжжя, 2014. №41. С. 166-170. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Npifznu_2014_41_32.pdf (дата звернення 14.06.2021).

172. Кочубей Л. Виборчі технології: політологічний аналіз (на прикладі виборів до парламенту сучасної України). *Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ: Юридична думка, 2006. 280 с.
173. Красівський З. Становище України в сучасному світі. *Українські проблеми: політичний журнал*. Стрий, 1991. Ч. 1. С. 7-15. URL: <http://ounuis.info/library/newspapers/612/shliakh-peremohy.html> (дата звернення 12.05.2021)
174. Кремень В.Г., Базовкін Є.Г. Політичні партії України: порівняльний аналіз програмних документів. Київ: НІСД, 1993. 92 с.
175. Кульчицький С. Державотворчий процес в Україні: підсумки першого п'ятиріччя. *Український історичний журнал*. Київ: Наукова думка, 1996. №6. С. 69-78.
176. Кульчицький С. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. Київ, 2001. 159 с.
177. Кульчицький С. Утвердження незалежної України: перше десятиліття. *Український історичний журнал*. Київ: Наукова думка, 2001. №2. С. 3-22.
178. Лазарович М. Народний Рух України за перебудову: визрівання передумов створення (друга половина 1980-х років). *Другі Чорноволівські читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 75-ї річниці з Дня народження В'ячеслава Чорновола: матеріали наук. конф.*, Київ, 30 березня 2013 р., Тернопіль, 2014. С. 73-86 URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Derevinskyi_Vasyl/Druhi_Chornovolivski_chytannia_Materialy_naukovoji_konferentsii_prysviachenoji_75-i_richnytsi_z_dnia_n/ (дата звернення 23.03.2021)
179. Левчук К. Громадські організації України: створення та діяльність (1985-1996 рр.): монографія. Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2009. 320 с.
180. Литвин В. Асоціація «Зелений світ» і партія Зелених України. *Політика і час*. 1991. №9. С. 53-57.
181. Литвин В. Громадсько-політичні формування на Україні: становлення, тенденції розвитку. *Під прапором ленінізму*, 1990. №23. С. 44-45.
182. Литвин В.М. Політична арена України: дійові особи та виконавці. Київ: Абрис, 1994. 496 с.
183. Литвин В.М. Слюсаренко А.Г. На політичній арені України (90-ті роки). Роздуми істориків (Закінчення). *Український історичний журнал*. Київ, 1994. №2-3. С. 28-51. URL: http://history.org.ua/JournALL/journal/journal_1994_2/journal_1994_2.pdf (дата звернення 3.06.2021)
184. Литвин В.М., Слюсаренко А.Г. На політичній арені України (90-ті роки). Роздуми істориків. *Український історичний журнал*. Київ, 1994. №1. С. 9-30. URL: http://history.org.ua/JournALL/journal/journal_1994_1/journal_1994_1.pdf (дата звернення 3.06.2021)
185. Марцинків Н. Польська «Солідарність» та Україна в 1980-1991 рр. *Acta studiosa historica: recent submissions: збірник наукових праць*. Львів: УКУ, 2015. Ч. 6. С. 125-145. URL: http://www.er.ucu.edu.ua:8080/bitstream/handle/1/815/8.%20Martsinkiv_Polish%20Solidarity.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення 28.06.2021).
186. Мостіпан О. Ефективність мажоритарної виборчої системи на виборах до Верховної Ради України, *Політичний вісник*. Київ, 2011. С. 287-296.

187. Мудрий В. Дійсність чи романтизм. Неформальні групи, національна свідомість і шлях до української незалежності. *Перетурбації: суспільно-політичний кварталник*. Варшава, 1989. С. 3-10.
188. Муравський О. Выборча кампанія 1990 року до Верховної Ради УРСР та місцевих органів влади: особливості Західноукраїнського регіону. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. №23. С. 683-689. URL: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/documents/?newsid=507> (дата звернення 28.06.2021).
189. Муравський О. Народний Рух за перебудову: особливості інституційної розбудови у західноукраїнському регіоні (лютий-вересень 1989 р.). *Новітня доба*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. №5. С. 108-114. URL: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/novitnia-doba/26-004-novitnya-doba-vyp-5/?id=272> (дата звернення 22.08.2021).
190. Наконечна О. Сучасна вітчизняна історіографія про занепад Комуністичної партії України у 1985-1991 рр. та причини розпаду СРСР як тоталітарної держави. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна: збірник наукових праць*. Харків, 2011. №14. С. 282-291. URL: <http://history.karazin.ua/themes/history/resources/78052b027c3ade48a79630b6a59e90d2.pdf> (дата звернення 24.06.2021).
191. Наконечна О. Сучасна вітчизняна історіографія про формування багатопартійності в Україні в роки перебудови (1985-1991 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. №13. С. 354-368.
192. Остапенко М. Партійний плюралізм в Україні: особливості становлення. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. Київ, 2010. №3. С. 59-64.
193. Пекарчук В. Формування парламенту в Україні у 1990-х рр.: історико-правовий аспект. *Правовий часопис Донбасу*, Кривий Ріг: Донецький юридичний інститут МВС України, 2018. №2 (63). С. 19-24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pppd_2018_2_5 (дата звернення 5.02.2021).
194. Підкова І. Демократична опозиція у процесах реформування виборчого законодавства Української РСР (серпень-жовтень 1989 р.). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2010. №12. С. 271-293. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/01/25-8.pdf> (дата звернення 10.07.2021).
195. Підкова І. За крок до свободи: демократична опозиція у парламентській виборчій кампанії 1990 р. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2015. №51. С. 337-353.
196. Підкова І. Уроки демократії: досвід і висліди парламентської кампанії 1990 р. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2007. Спецвипуск. С. 557-567.
197. Полевий В. Деякі аспекти правової відповідальності політичних партій України. *Самостійна Україна*. 1999. Ч. 2/478. С. 34-38.

198. Поліщук І. Народний Рух України: причини виникнення та наслідки діяльності. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. Миколаїв, 2019. №1. URL: <https://ahpsxxi.org/index.php/journal/article/view/10/7> (дата звернення 28.06.2021).
199. Провісники свободи, державності і демократії: документи і матеріали. До 20ї річниці створення Народного Руху України / за ред. В. Смоля. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 454 с.
200. Рисіч Й., Литовченко Л. Вибори: від формалізму до демократизму (досвід України в 70-90-ті роки ХХ ст.). *Вісник ТДТУ*. Тернопіль, 1996. №1. С. 101-111.
201. Саттер Д. Доба безумства. Занепад і кінець Радянського Союзу = Age of delirium. The decline and fall of the Soviet Union / переклад Н. Комарової. К.: Дух і літера, 2017. С. 119. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0006657 (дата звернення: 10.03.2021).
202. Сацький П.В. Становлення політичної системи в Україні наприкінці 1980-х – в першій половині 1990-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук. Київ, 2003. 18 с.
203. Сацький П. Роль громадських рухів у процесі розкладу радянської системи в Україні наприкінці 1980-х – 1990-х рр. *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія: педагогічні та історичні науки: збірник наукових праць*. Київ: НПУ, 2002. Вип.. 47. С. 229-236. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/29039?show=full> (дата звернення 15.07.2021)
204. Сімків О. Вплив Української Гельсінської Спілки на формування громадянського суспільства (1988-1990). *Історичні та культурологічні студії: збірник наукових праць*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. №5. С. 183-199. URL: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/documents/?newsid=502> (дата звернення 28.06.2021).
205. Сімків О. Діяльність Української Гельсінської Спілки в царині формування історичної пам'яті (1988-1990). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. №23. С. 671-679. URL: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/documents/?newsid=507> (дата звернення 28.06.2021).
206. Тептюк Л. Передумови створення парламенту в незалежній Україні (1989-1991 рр.). *Актуальні проблеми реалізації прав і свобод людини в умовах глобалізації: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., Черкаси, 1-2 лист. 2018 р., Черкаси, 2019. №2 (35), С. 20-27.*
207. Хотин Р. 30 років створення Руху: створення Народного Руху України в семи моментах, які наблизили незалежність України. *Радіо Свобода*. 2019. 7.09.
208. Чубатенко О. Основні концептуальні підходи до поняття «виборчі технології». *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. Львів, 2020. №30. С. 220-225.
209. Шведа Ю. Політичні партії України: виборчі партії чи виборчі проекти? *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2013. №3. С. 176-180.
210. Шестак Н. Еволюція партійної системи України (1991 – 2012): характеристика етапів та перспективи. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. Львів, 2014. №4. С. 104-110.

211. Шестак Н. Періодизація розвитку партійної системи України. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. Львів, 2015. №7. С. 49-57.
212. Яковлєва Н.І. Динаміка змін системи виборів Народних депутатів України. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Київ, 2017. №1/2 (33/34). С. 74-79.
213. Яковлєва Н.І. Особливості позачергових парламентських кампаній періоду незалежної України. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Київ, 2016. №1/2 (29/30). С. 74-79.
214. Kuzio Taras. Radical nationalist parties and movements in contemporary Ukraine before and after Independence: the rights and its politics, 1989-1994. *National Papers*. London, 1997. Vol. 25, No. 2. URL: http://www.taraskuzio.com/Comparative%20Politics_files/nationalistparties.pdf
215. Kuzio Taras. The 1994 Parliamentary Elections in Ukraine. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. London, 1995. Vol. 11, No. 4. URL: http://www.taraskuzio.com/Comparative%20Politics_files/1994radaelections.pdf (дата звернення: 4.08.2021)
216. Kuzio Taras. Ukraine: Perestroika to Independence. Second Edition. London: University College London, 2000. 273 p. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Taras_Kuzio/Ukraine_Perestroika_to_Independence.pdf (дата звернення: 23.04.2021)
217. Kuzio Taras. Unofficial groups and semi-official groups and samizdat publication in Ukraine. *Echoes of Glasnost in Soviet Ukraine*. Ontario: Captus Press Ink., 1989. P. 66-101. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/18677/file.pdf> (дата звернення 5.07.2021)
218. Potichnyj Peter J. The March 1990 Elections in Ukraine. *Ukrainian Past, Ukrainian Present: the Fourth World Congress for Soviet and East European Studies*. Harrogate, 1993. P. 123-133 URL: https://www.readcube.com/articles/10.1007%2F978-1-349-22671-9_9 (дата звернення 6.03.2021)
219. Ukraine`s party system evolution: 1990-2017. Edited by Yu.Yakymenko. Kyiv: Razumkov Centre, 2017. p. 62.
220. Ukraine`s Opportunity: Western Suspicions in Russia. *The New York Times*. 1994, 17 apr. P. 8. URL: <https://www.nytimes.com/1994/04/17/world/ukraine-s-opportunity-western-suspicions-of-russia.html> (дата звернення: 20.03.2021).

Таблиця 1. Порівняльний аналіз програмних положень Платформи ЦК КПУ та Виборчого маніфесту НРУ за перебудову

	Платформа ЦК КПУ	Виборчий маніфест НРУ за перебудову
Соціально-економічний розвиток	<p>Збільшення виробництва народного споживання; задоволення попиту населення на дефіцитні товари; розв'язання продовольчої проблеми через збільшення врожайності; вирішення проблеми транспорту та логістики, газифікації житла, нарощування будівельної індустрії; розв'язання питання лікувальних та освітніх закладів; покращення умов життя та розширення пільгової і соціальної допомоги окремим верствам населення; розвиток молоді; прискорення науково-технічного прогресу та забезпечення конкурентоспроможності виробленої продукції на світовому ринку; з 1991 р. перехід на принципи самоуправління, самоокупності та самофінансування; розширення прав республіки; виступ проти капіталізму та відчуження працівників від засобів виробництва та результатів їх праці; підтримка чесних кооперативів; боротьба з тіньовою економікою, марнотратством, необґрунтованим</p>	<p>Економічний суверенітет України; створення економічної системи України на засадах різноманітності, рівноправних форм власності; забезпечити перехід України на економічну незалежність; закон про міграцію населення; перехід на власну грошову систему та затвердити митний закон; прийняття закону про жінок та материнство;</p>

	зростанням цін; утвердження соціальної справедливості щодо оплати праці.	
Охорона природного середовища	Розробка нової програми енергозабезпечення через впровадження екологічно чистих технологій; подвійне фінансування природоохоронних заходів, розвиток та охорона рекреаційних зон; переведення транспорту на екологічний вид палива – неетильований бензин.	Розробка державної програми відвернення екологічного геноциду і захисту природи в районах атомних станцій, заміна атомних станцій екологічно безпечними галузями енергетики; порушення кримінальної справи щодо аварії на Чорнобильській АЕС.
Освіта, наука та культура	Бюджетне фінансування фундаментальних наук та наукових організацій; підтримка досліджень з електроніки, інформатики, енергозбереження, агрономії, генної інженерії та біотехнологій, екології, медицини, економіки та суспільствознавчих наук; реформи середньої і вищої школи; реалізація програми дослідження, вивчення та розширення пропаганди історії України, розвиток патріотичних почуттів у підростаючого покоління через формування інтернаціональних переконань, боротьбу проти націоналізму та шовінізму; впровадження Комплексної програми розвитку культури в Українській РСР на період до 2005 року; утвердження української мови як	Національне відродження українського народу та демократизація культурного життя; взяти під державний контроль культурні надбання України та затвердження закону про повернення культурних та історичних цінностей; вільний розвиток культур та мов національних меншин; закон про свободу сумління – реальна свобода віросповідання; легалізація УГКЦ та УАПЦ; створення національної системи освіти, науки і культури.

	державної відповідно до прийнятого Закону про мови та сприяння оволодіння російською як інтернаціональною.	
Державне будівництво	Утвердження державного суверенітету Української РСР у складі оновленої радянської федерації; утвердження влади Рад народних депутатів; забезпечення конституційних прав і свобод людини; боротьба з бюрократизмом; розвиток діалогу із усіма самодіяльними об'єднаннями, що стоять на принципах соціалізму та дружби народів СРСР; захист перебудови від небезпечно шкідливих ланок суспільств; прийняття найважливіших рішень на референдумах; зміцнення законодавства та правопорядку; забезпечення охорони країни через мотивування молоді до служби в Збройних Силах; активізація діяльності в ООН та інших організаціях; підтримка контактів із українською діаспорою.	Утвердження політичного суверенітету України та закріплення його у законодавстві; прийняття нової Конституції України, створеної відповідно до міжнародних правових угод; утвердження багатопартійної політичної системи та формування політичного плюралізму; демократичний закон про свободу слова та друку; затвердити закон про реабілітацію репресованих громадян; законодавчо запровадити Інститут громадянства